

Testimonia Koleksiyonları ve Hıristiyan Apolojetik-Polemik Eserlerdeki şahit-Metinlerin Kullanımı

Testimonia Collections and the Use of Proof-Texts in Christian Apologetical-Polemical Literature

Zeynep Yücedoğru

Dr. Öğretim Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

z.yucedogru@beun.edu.tr & <https://orcid.org/0000-0003-4931-6148>

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	15.05.2023
Kabul Tarihi Date Accepted	20.06.2023
Yayın Tarihi Date Published	27.07.2023
Atıf Citation	Zeynep Yücedoğru. "Testimonia Koleksiyonları ve Hıristiyan Apolojetik-Polemik Eserlerdeki şahit-Metinlerin Kullanımı". <i>Oksident</i> , 5/1 (2023): 23-59.
İntihal Plagiarism	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article was scanned by iThenticate , and no plagiarism was detected.
Doi	https://doi.org/10.51490/oksident.1297559

Öz

İlk Hıristiyanlar, Yahudilerin kutsal metinlerinden seçili pasajları listeler halinde derleyip adeta birer kutsal kitap mahiyetinde muhafaza etmişlerdir. Bu koleksiyonların içeriği incelendiğinde Yahudi karşıtı apolojetik-polemik karakteristik göze çarpmaktadır. Bununla birlikte küçük koleksiyonlar olarak nakledile gelen bu metin listelerinin kateşist eğitimde kullanıldığı da yaygın kabuller arasındadır. Hıristiyanlar delil-metinler arasından öne çıkan belirli pasajlara zamanla testimonia yani şahit-metin statüsü atfetmiş, böylece dolaşımında olan diğer delil-metinlere nispetle testimonia pasajları teolojik hakikatin yoruma dahi ihtiyaç duymayan şahitleri olarak kabul edilmiştir. Testimonia koleksiyonlarını oluşturmak ve muhafaza etmek Hıristiyanlar için sadece teknik bir faaliyet olmamış, aynı zamanda erken dönem Hıristiyan teolojisini belirli merkezi pasajlar etrafında şekillendiren bir geleneğe dönüşmüştür. Bu geleneğin izleri ilk kilise babalarının eserlerinde görülmektedir. Nitekim sonraki Hıristiyanlar arasında da testimonia geleneğinin devam ettiğini söylemek mümkündür. Grekçe, Latince ve Süryanice eserlerdeki testimonia pasajları Arapçaya tercüme edilerek Müslümanlara karşı yapılan gerek sözlü münazaralarda gerekse apolojetik-polemik eserlerde kaynak olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmadaki temel amaç farklı dönemlerde yaşamış Hıristiyan Arap yazarların eserlerinde öne çıkan Kitâb-ı Mukaddes alıntılarının testimonia geleneğiyle olan irtibatını incelemektir. İlk yüzyıllardan itibaren teolojik argümanlara eşlik eden bu şahit-metinlerin Hıristiyan yazarların Müslümanlara karşı kaleme aldıkları apolojileri ve polemiklerinde "kitaptan delil getirme" stratejisiyle birlikte nasıl kullanıldığı, yorumlandığı, önceki testimonia geleneğiyle keşişim noktaları ve farklılaşan hususları bu çalışmanın temel soruları olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Testimonia Koleksiyonları, Apoloji, Kitâb-ı Mukaddes, Hıristiyan Arap Geleneği.

Abstract

The early Christians compiled lists of selected passages from the Jewish scriptures and preserved them as sacred writings. When the content of these extract collections is analyzed, the anti-Jewish apologetic-polemical characteristic stands out. These extract collections were also used in catechist education. Over time, early Christians attributed the status of testimonia to certain passages that became prominent among other proof-texts so that, compared to other circulating proof-texts, the testimonia passages were regarded as testimonials to the theological truth that did not even require interpretation. The creation and preservation of testimonia collections became not only a technical activity for Christians but also a tradition that shaped early Christian theology around certain central passages. Traces of this tradition can be seen in the works of the early church fathers. Indeed, it is possible to argue that the testimonia tradition also continued among subsequent Christians. Greek, Latin, and Syriac testimonia collections were translated into Arabic and used as sources of biblical proof-texts in both oral debates against Muslims and apologetic-polemical works.

The primary purpose of this study is to examine the connection between the biblical quotations in the works of Christian Arab writers of different periods and the testimonia tradition. This study focuses on how biblical testimonia, which accompanied theological arguments from the first centuries onwards, were used and interpreted in Christian authors' apologetics and polemics against Muslims together with the strategy of "arguing from the book" and what are the similarities and differences in scriptural argumentation of Arab Christian authors compared to the previous testimonia tradition.

Keywords: History of Religions, Testimonia Collections, Apology, Bible, Christian Arabic Tradition.

Özet

İlk Hıristiyanlar, Yahudilerin kutsal metinlerinden seçili pasajları listeler halinde derleyip adeta birer kutsal kitap mahiyetinde muhafaza etmişlerdir. Bu koleksiyonların içeriği incelendiğinde Yahudi karşıtı apolojetik-polemik karakteristik göze çarpmaktadır. Bununla birlikte küçük koleksiyonlar olarak nakledelegelen bu metin listelerinin kateşist eğitimde kullanıldığı da bilinmektedir. Hıristiyanlar delil-metinler arasından öne çıkan belirli pasajlara zamanla *testimonia* yani *şahit-metin* statüsü atfetmiş, böylece dolaşımda olan diğer delil-metinlere nispetle *testimonia* pasajları teolojik hakikatin yoruma dahi ihtiyaç duymayan şahitleri olarak kabul edilmiştir. *Testimonia* koleksiyonlarını oluşturmak ve muhafaza etmek Hıristiyanlar için sadece teknik bir faaliyet olmamış, aynı zamanda erken dönem Hıristiyan teolojisini belirli merkezi pasajlar etrafında şekillendiren bir geleneğe dönüşmüştür. Hermenötik fonksiyonları itibariyle öne çıkan belirli *testimonia* pasajları ve geleneği birçok temel Hıristiyan metinlerinde varlık göstermeye devam etmiştir.

Bu geleneğin izleri ilk kilise babalarının eserlerinde görülmektedir. Nitekim sonraki Hıristiyanlar arasında da *testimonia* geleneğinin devam ettiğini söylemek mümkündür. Grekçe, Latince ve Süryanic eserlerdeki *testimonia* pasajları Arapçaya tercüme edilerek Müslümanlarla karşı yapılan gerek sözlü münazaralarda gerekse apolojetik-polemik eserlerde kaynak olarak kullanılmıştır. Kutsal metinlerden yapılan alıntılara delil statüsü atfetme ve görüşlerini bu alıntılar üzerinden temellendirme pratiğinin en dikkat çekici örnekleri özellikle Hıristiyan Arap yazarların Müslümanlara karşı yazdıkları eserlerinde mevcuttur.

Bu çalışmadaki temel amaç farklı dönemlerde yaşamış dört Hıristiyan Arap yazarın eserlerinde öne çıkan Kitâb-ı Mukaddes alıntılarının *testimonia* geleneğiyle olan irtibatını incelemektir. İlk yüzyıllardan itibaren teolojik argüman-

Summary

The early Christians compiled lists of selected passages from the Jewish scriptures and preserved them as sacred writings. When the content of these collections is analyzed, the anti-Jewish apologetic-polemik characteristic stands out. It is also known that these extract collections were used in catechist education. Over time, Christians attributed the status of *testimonia*, or proof-text, to certain passages that stood out among the proof-texts so that *testimonia* passages were regarded as witnesses of theological truth that did not even need interpretation compared to other proof-texts in circulation. The creation and preservation of *testimonia* collections became not only a technical activity for Christians but also a tradition that shaped early Christian theology around central passages. Particular *testimonia* passages and their interpretations, characterized by their hermeneutical function, continued to be present in prominent Christian texts. Traces of this tradition can be seen in the works of the early church fathers. It is possible to say that the *testimonia* tradition continued among later Christians. *Testimonia* passages in Greek, Latin, and Syriac were translated into Arabic and used as sources in both oral debates against Muslims and apologetic-polemical works. The most striking examples of attributing the status of evidence to quotations from sacred texts and basing their views on these quotations can be found, especially in the works of Christian Arab writers against Muslims.

The primary purpose of this study is to examine the connection between the biblical quotations in the works of four Christian Arab authors who lived in different periods and the *testimonia* tradition. The main questions of this study are how these witness texts, which have accompanied theological arguments since the early centuries, are used and interpreted in Christian authors' apologies and polemics against Muslims, together with the strategy of "arguing from scripture", and how they intersect with and differ from the earlier *testimonia* tradition.

Due to the similarities between the beliefs of Muslims and Jews, Arabic-speaking Eastern

lara eşlik eden bu *şahit-metinlerin* Hıristiyan yazarların Müslümanlara karşı kaleme aldıkları apolojileri ve polemiklerinde “kitaptan delil getirme” stratejisiyle birlikte nasıl kullanıldığı, yorumlandığı, önceki *testimonia* geleneğiyle keşişim noktaları ve farklılaşan hususları bu çalışmanın temel sorularıdır.

Arapça konuşan Doğu Hıristiyan yazarlar Müslümanların ve Yahudilerin inançları arasındaki benzerlikler nedeniyle, Yahudi-Hıristiyan polemiklerinde uzun zamandır kullanılagelen *testimonia* pasajlarını Süryanice ve Arapçaya tercüme etmiş ve Müslümanlara karşı yeniden kullanmışlardır. Diğer taraftan ise Hıristiyan yazarlar, inançlarını Müslümanlara aktarırken ve itikatlarıyla ilgili onlardan gelen eleştirilere cevap verirken yeni tartışma teknikleri, kitâbî deliller ve argümanlar geliştirmek zorunda kalmışlardır. Bu etkileşimin bir neticesi olarak “kitaptan delil getirme” stratejisi sadece Kitâb-ı Mukaddes’le sınırlı kalmamış, onlar Kur’an’daki belirli ayetleri Müslümanlara karşı doktrinsel inançlarını temellendirmek için kullanmışlardır.

Bu çalışmada incelen eserlerden birincisi anonim Melkâi bir Hıristiyan tarafından kaleme alınan (*Apoloği*) *fi’t-Teslîs Allah’ul vâhid*’tir. İslâm’ın geççiriliğinin reddedilmesi hedeflenen bu *Apoloği*’de daha önce Yahudilere karşı kullanılan *testimonia* pasajları benzer bir metot ve argümanla Müslümanlara karşı kullanılmıştır. Yazarın kristolojik bir bağlama çekecek yorumladığı *testimonia* pasajlarındaki kehanetler İsa Mesih’in insanları Tanrı’nın yoluna çağırmasıyla gerçekleşmiştir. *Apoloği* aynı zamanda Kur’an ayetlerinin Hıristiyanlığı savunmak için stratejik olarak kullanıldığı ilk örneklerden biridir.

Halife Mehdî-Billâh (775-785) ve Nesturî Patriği Timothy (ö. 823) arasında geçen münazara bu çalışmada incelenen ikinci eserdir. Patrik önceki geleneği takip ederek *testimonia* pasajlarında geçen geleceğë dönük bütün kehanetlerin Hz. İsa’yı müjdelediğini ve onun yaşadığı olaylarla gerçekleştiğini iddia eder. Hıristiyanlı-

Christian writers translated passages of *testimonia* long used in Jewish-Christian polemics into Syriac and Arabic and reused them against Muslims. On the other hand, Christian writers had to develop new debating techniques, biblical proofs, and arguments while conveying their beliefs to Muslims and responding to their criticisms. As a result of this interaction, the strategy of “bringing evidence from the book” was not limited to the Bible; they used specific verses in the Qur’an to justify their doctrinal beliefs against Muslims.

The main purpose of this study is to examine the connection between the biblical quotations that are prominent in the works of four Christian Arab authors of different periods and the *testimonia* tradition. The main questions of this study are how these *testimonia* collections, which accompanied theological arguments from the first centuries onwards, were used and interpreted in Christian authors’ apologies and polemics against Muslims, together with the strategy of “arguing from scripture”, and how they intersected with and differed from the earlier *testimonia* tradition.

Due to the similarities between the beliefs of Muslims and Jews, Arabic-speaking Eastern Christian writers translated passages of *testimonia* long used in Jewish-Christian polemics into Syriac and Arabic and reused them against Muslims. On the other hand, Christian writers had to develop new argumentative techniques and *testimonia*, while conveying their beliefs to Muslims and responding to their criticisms. As a result of this interaction, the strategy of “scriptural argumentation” was not limited to the Bible. Christian writers used specific Qur’anic verses to justify their doctrinal beliefs against Muslims.

The first work analyzed in this study is (*Apoloği*) *fi’t-Teslîs Allah’ul vâhid*, written by an anonymous Melkâi Christian. In this *Apoloği*, which aims to deny the validity of Islam, the very same *testimonia* passages which were previously used against the Jews are used against Muslims with a similar method and argument. The prophecies in the *testimonia* passages, which the author interprets in a Christological context, were fulfilled when Jesus Christ called people to God’s way. The *Apoloği* is also one of the first examples of the

ğın hak din oluşunu ispatlamak ve Halife'nin sorularına cevap vermek için Eski Ahit kitaplarının birçoğundan pasajları arka arkaya blok halinde alıntılar. Apoloji'den farklı olarak Patrik Timothy, Halife'nin bazı pasajları Hz. Muhammed'in tebliğatına delil olarak öne sürmesi üzerine bu pasajların geleneksel yorumunu açıklamak yerine Halife'nin yorumunun yanlışlığını ispatlayacak açıklamalar yapmaktadır.

Çalışmamızda ele alınan üçüncü eser Melkaî ilahiyatçı ve Harran Piskoposu Ebu Kurre (ö. 830?) ve Halife Me'mun'un (813-833) arasındaki münazaradır. Ebu Kurre'nin Müslüman kelamcılarla yaptığı bu münazarada alıntılardığı delil-metinlerde önceki geleneğe nispetle öne çıkan farklılıklar mevcuttur. Örneğin, Eski ve Yeni Ahit'ten alıntılardığı pasajlar sayıca çok az iken Kur'an'dan altmıştan fazla ayet alıntılanmıştır. Bunun nedeni ise Halife Me'mun'un, Ebu Kurre'den kendisini "önem atfetmediği Matta veya İşaya'dan değil ikna edici/sağlam, ikrar edilen ve genel kabul gören fikirlerle" ikna etmesini istemesidir. Ebu Kurre'nin Kitâb-ı Mukaddes genelinden alıntılardığı az sayıdaki pasajın *testimonia* koleksiyonlarıyla olan irtibatına bakıldığında ise İsa Mesih'in Tanrı'nın kelimesi ve ruhu olduğunu açıklamak ve kristolojik yorumu savunmak için belirli pasajları önceki gelenekle birebir aynı şekilde kullandığı görülmektedir. Kur'an'dan alıntılardığı delil-metinler arasında ise önceki Hıristiyan apolojilerinde de kullanılan Nisa suresi 171. ayeti öne çıkar.

Bu üç eser Hıristiyan ilahiyatçıların Arapça kaleme aldığı ilk çalışmalar arasındadır. Nispeten birbirine yakın tarihlerde kaleme alınan bu üç eserdeki testimonia geleneğinin izleri ve "kitaptan delil getirme" yaklaşımı incelendiğinde kitâbî delil kullanımında dikkate değer değişimin olduğunu söylemek mümkündür. İslâm ile karşılaşma ve Müslümanlarla yapılan münazaralar sonrası Hıristiyan yazarların teolojik ve kitâbî argümanları kullanma stratejileri ve terminolojilerinde mühim bir değişiklik ol-

strategic use of Qur'anic verses in defence of Christianity.

The debate between the Caliph Mahdî-Billâh (775-785) and the Nestorian Patriarch Timothy (d. 823) is the second work analyzed in this study. Following the previous tradition, the patriarch claims that all the prophecies of the future in the Testimonia passages heralded Jesus Christ and were fulfilled by the events he experienced. To prove that Christianity is the true religion and to answer the Caliph's questions, he quotes passages from many of the Old Testament books in blocks, one after the other. Unlike the Apology, in response to the Caliph's argument that certain passages are evidence for the prophecy of the Prophet Muhammad, Patriarch Timothy makes explanations to prove the Caliph's interpretation wrong instead of explaining the traditional interpretation of these passages.

The third work discussed in our study is the debate between the Melkaite theologian and Bishop of Harran Abu Qurra (d. 830?) and Caliph al-Ma'mun (813-833). In this debate between Abu Qurra and Muslim theologians, there are some notable differences in the proof texts he cites compared to the previous tradition. For example, he quoted more than sixty verses from the Qur'an, while the number of passages he quoted from the Old and New Testaments was tiny. This is because Caliph al-Ma'mun asked Abu Qurra to persuade him "not from Matthew or Isaiah, which he did not attach importance to, but from persuasive/solid, accepted and generally accepted ideas". The few passages that Abu Qurra quoted from the Bible in general and their connection with the testimonia collections in particular show that he used certain passages in the same way as the previous tradition to explain that Jesus Christ was the word and spirit of God and to defend the Christological interpretation. Among the proof texts quoted from the Qur'an, Q 4/171, which was also used in earlier Christian apologies, stands out.

These three works are among the earliest works written in Arabic by Christian theologians. When the relation between the testimonia tradition and the approach of "arguing from scripture" in these three works, which were written relatively close to each other, are

duğu modern literatürdeki yaygın kanaattir. Özellikle 9. yüzyıldan itibaren Hıristiyan ilahiyatçılar Eski ve Yeni Ahit'ten değil ağırlıklı olarak Kur'an'dan delil-metinler kullanmışlardır. Hatta bu eserlerde genel apoloji tekniğinin, kitâbî deliller sunmadan ziyade Müslüman kelimcülerin ilmî yaklaşımının Hıristiyan ilahiyatçılar üzerindeki etkisiyle kelâmî argümanlarla inancı savunmaya evrildiği de modern literatürde vurgulanan hususlar arasındadır. Farklı inanç mensupları arasındaki etkileşimin gerek inançlarını savunmada gerekse argümantasyon stratejisine etkisi bir dereceye kadar doğrudur. Fakat hem Kitâb-ı Mukaddes'ten hem de Kur'an'dan iktibas edilen delil-metninlerin Hıristiyan geleceğinde varlığını ve etkisini 14. yüzyıla kadar sürdürdüğu de yine Hıristiyan apolojilerinde görebilmektedir. Örneğin isimsiz bir Hıristiyan yazar tarafından yazılan *Kıbrıs Halkından Mektup'ta* (14. yüzyıl) hem Kur'an'dan hem de Eski ve Yeni Ahit'ten çok sayıda pasaj alıntılanmıştır. Bu metinler *testimonia* listeleriyle mühim bir paralellik arz etmektedir. Bu apolojetik-polemik eserde 'kutsal kitap-tan delil getirme' yaklaşımının tekrar merkeze alındığını görmekteyiz.

Müslümanların Hıristiyan kutsal kitabını güvenilir kabul etmeme yaklaşımı üzerine Hıristiyan yazarlar Kur'an'dan da delil sunmaya yönelmişlerdir. Fakat Hıristiyanlar Kur'an ayetlerini biblikal şahit-metinlerle aynı statüde gördükleri için değil bilakis Müslümanların nezdindeki epistemolojik değeri ve teolojik hakikate şahitliği sebebiyle kullanmışlardır. Kur'an'ın Hıristiyanlığı sahih ve geçerli bir din olarak ikrar ettiği iddiasının yine Kur'an ayetleri üzerinden temellendirilmesi Hıristiyanların İslâm'a ihtidasını engellemede elverişli bir stratejiyken Müslüman muhataplara karşı güvenilir kabul ettikleri bir metinden delil sunmada oldukça etkili bir yaklaşımdır.

examined, it is possible to say that there was a remarkable change in the use of biblical proof-text. It is a widespread opinion in modern literature that there has been a significant change in the strategies and terminology of Christian Arab authors' use of theological and biblical arguments after the encounter with Islam and the interaction with Muslims. Especially from the 9th century onwards, Christian theologians used proof-texts mainly from the Qur'an and not from the Bible. It is also emphasized in modern literature that the apologetical technique in these works evolved from presenting biblical proofs to defend the faith with theological arguments due to the influence of the scholarly approach of Muslim theologians on Christian theologians. To some extent, the interaction between members of different faiths indeed influences both the defense of their beliefs and the argumentation strategy. However, it can also be seen in Christian apologies that proof-texts quoted from both the Bible and the Qur'an continued to exist and influence the Christian tradition until the 14th century. For example, *the Letter from the People of Cyprus* (14th century), written by an anonymous Christian author, cites numerous passages both from the Qur'an and the Bible. In this apologetic-polemical work, we see the 'biblical proof' approach re-centering.

In response to the Muslim approach of not accepting the Christian scripture as reliable, Christian writers have turned to the Qur'an for evidence. However, Christians did not use Qur'anic verses because they considered them to have the same status as biblical testimonia but because of their epistemological value in the eyes of Muslims and their witness to theological truth. Justifying the claim that the Qur'an affirms Christianity as a true and valid religion through Qur'anic verses is a favorable strategy in preventing Christians from converting to Islam, while it is a very rhetorical approach in presenting evidence from a text that their Muslim interlocutors would consider reliable.

Giriş: Hıristiyanların İlk Kutsal Metinleri: *Testimonia* Koleksiyonları

20. yüzyıl Kitâb-ı Mukaddes araştırmalarının en dikkate değer ve öne çıkan konularından biri *testimonia* koleksiyonları olmuştur. *Testimonia* araştırması esasen, ilk Hıristiyanların Yahudi kutsal kitabı Tanah'tan seçmiş oldukları pasajları yeni inançlarını savunma ve Yahudilerden gelen eleştirilere argüman oluşturma amacıyla listeler halinde derledikleri ve bu listeleri mevcut Eski Ahit'ten bağımsız olarak muhafaza ettikleri yönündeki bir hipoteze (*testimonia hypothesis*) dayanmaktadır. Bu argümana göre, Hıristiyanlar arasında ilk yüzyıllarda Eski Ahit'ten iktibas edilen pasajların listeler halinde derlenmesi sadece bir istinsah faaliyetini başlatmamış aynı zamanda Hıristiyan teolojisinin ilk formu bu listelerde yer alan belirli merkezî pasajların yeni yorumu üzerine inşa edilmiştir.¹

Bu koleksiyonların ister ilk Hıristiyanlar arasında özel bir statüsü olan şahit-metin listeleri olarak isterse de kateşist eğitimde ve Yahudilere karşı polemikte delil-metin kaynağı olarak kullanıldığı düşünülün modern dönem Kitâb-ı Mukaddes araştırmaları alanında bu koleksiyonların mevcudiyetleri büyük oranda kabul görmüştür. Bu araştırmalar erken dönem Hıristiyanlarının kutsal metinleri nasıl anlayıp yorumladıklarına ve o dönemin hermenötik çerçevesine dair mühim tespitler sunmaktadır. *Testimonia* koleksiyonlarıyla ilgili yapılan araştırmaların vardığı en genel kanaat ise oluşum sürecindeki yeni dinin ve inananlarının hâlihazırdaki Yahudi yorum geleneğinden önemli ölçüde etkilendiği ve ilk Hıristiyanların kutsal metin algısı ve yorumunun buna göre şekillendiğidir.

Testimonia hipotezi yapılan yeni araştırmaların neticelerine göre eleştirilmiş, farklı sorularla ele alınmış ve bu koleksiyonların mahiyetiyle ilgili yeni argümanlar öne sürülmüştür. Bunlardan en ilginç olanı uzun vadede kabul görmemekle birlikte İngiliz oryantalist ve Kitâb-ı Mukaddes uzmanı J.R. Harris'in (ö. 1941) "tek bir *testimonia* kitabı" iddiasıdır. Harris'e göre Hıristiyanlar arasında dolaşımda olan bu listeler aslında ilk Yeni Ahit yazılarından önce mevcut olan bir kaynak kitaba dayanmaktadır. İçeriği ise iki temel konu hakkındaki iktibaslardan (*excerpt*) oluşmaktaydı: a) İsa'nın hayatındaki önemli olaylar arasında kutsal metinde önceden bildirildiğine inanılan "çile dönemi" ve "çarmıhta ölümüne" ve b) Yahudilerle yapılan ahdin artık geçerli olmadığına şahitlik eden delil-metinleri (*proof-text*). Müteakip araştırmacılar, "tek bir *testimonia* kitabı" tezini kabul

¹ Bu konuda Türkçe yapılan ilk çalışma için bk. Zeynep Yücedoğru, "Kitâb-ı Mukaddes'in Şahit-Metinleri Olarak *Testimonia* Collections: Tanıtım ve Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/41 (2020): 1-27.

etmemişlerdir. Fakat ilk yüzyıl Hıristiyanlarının *kerigma* ve mesih inancına delil olarak kullandıkları ve Eski Ahit alıntılarında oluşan -bazı araştırmacılara göre şifahi diğerlerine göre yazılı olarak nakledilen- listeler derledikleri görüşü genel kabul görmüştür. *Kumran* veya *Ölü Deniz Yazmaları* (*the Dead Sea Scrolls*) olarak bilinen parşömenlerin keşfi *testimonia* araştırmalarını farklı bir boyuta taşımış, ilk aşamada bu parşömenler yazılı listelerin MÖ. ilk yüzyıldaki varlığına somut bir delil olarak kabul edilmiştir.² Özellikle bu parşömenler arasındaki MÖ. 1. yüzyılın ortalarına tarihlenen tek sayfalık *4QTestimonia* (4Q175) yazmasının dörtlü grup halinde ardışık beş alıntı içermesi *testimonia* araştırmacıları tarafından Eski Ahit iktibaslarından oluşan ve belirli konulara göre tematik düzenlenmiş listelerin mevcudiyetinin arkeolojik delilleri olarak kabul edilmiştir. *4QTestimonia* parşömeninde alıntı pasajların içeriği mesih peygamber, eskatolojik dönemde gelecek bir kral veya rahibe işaret ediyor olarak yorumlanmış ve müstakil bir “mesihî metinler koleksiyonunun” varlığı iddiası güçlenmiştir. Fakat Kumran Yazmaları keşfinin ilk heyecanı ile yapılan bu çalışmalardan sonra gelen araştırmalarda ise mesihî alıntılarının derlendiği müstakil bir listenin mevcut olma ihtimali zayıf görülmüştür. Bu spesifik yazmadaki alıntılarda bahsi geçenlerin bir peygamber, kral mesih veya bir dinî liderin eskatolojik tasvirleri olabileceği ve alıntı metinlerdeki genel anlatının ise eskatolojik anlatıya işaret eden pasajların derlemesi olabileceği kabul edilmiştir.³ *Testimonia* araştırmaları için Kumran Yazmaları'nın keşfi ve araştırma sonuçları, ardışık alıntılardan oluşan bu listelerin ilk Hıristiyanlar arasında tematik bir tasnifle gruplandırıldığını ve dolaşımında olduğunu kesinleştirememiştir. Bununla birlikte, ilk Hıristiyan metinlerinin oluşum sürecinden kısa bir zaman önce başlayan ve eş zamanlı olarak devam eden Eski Ahit iktibaslarından oluşan yazılı koleksiyonların derlenmesi ve nakledilmesi faaliyetinin o dönemde yerleşik bir uygulama olduğu alanın araştırmacıları arasında genel bir kanaattir.

² Ölü Deniz Yazmaları'nın keşfedilmesinden itibaren birçok araştırma yayınlanmış olmakla birlikte, Türkçede en güncel kaynak için bk. Halil Temiztürk, *Ölü Deniz El Yazmaları* (Ankara: Eskiye, 2022). Yazmalara dair en kapsamlı ve güncel İngilizce kaynak için bk. George J. Brooke & Charlotte Hempel (ed.), *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls* (Londra: Bloomsbury Publishing, 2019).

³ Kumran Yazmaları'nda bulunan metin alıntıları listeleriyle ilgili bk. Martin C. Albl, *And Scripture Cannot Be Broken: The Form and Function of the Early Christian Testimonia Collections* (Leiden; Boston: Brill, 1999), 86-92; 4Q175 için bk. 89-90. Bu yazmadaki alıntıları Kitâb-ı Mukaddes metinleri bağlamında inceleyen çalışmalar için bk. David Katzin, “The Use of Scripture in 4Q175”, *Dead Sea Discoveries*, 20 (2013), 200-236 ve Eva Mroczek, “Testimonia”, *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, ed. George J. Brooke & Charlotte Hempel, Londra: T&T Clark, 2019, 358-361.

Alıntı listelerinin Hıristiyan geleneğindeki sürekliliğini takip etmek amacıyla *testimonia* araştırmacıları bu koleksiyonların izlerini ilk kilise babalarının eserlerinde de aramıştır. Barnabas, Justin ve Nissalı Gregory gibi kilise babalarının apolojetik-polemik eserlerinde benzer form, içerik ve yorumlarla alıntılanan pasajların mevcudiyeti, *testimonia* listelerinin bir kaynak metin olarak sonraki yüzyıllarda da kullanılmaya devam edildiği şeklinde yorumlanmıştır.⁴

Buraya kadar aktarıldığı üzere, *testimonia* koleksiyonlarının tarihi, mahiyeti ve inananlar için fonksiyonuna, en önemlisi de bu koleksiyonların yorumunun Eski Ahit yorum geleneğinden ne kadar ayrıştığı gibi sorulara verilen cevaplar ihtilafıdır. Bu cevaplar arasında Martin C. Albl'in hem ilk metin koleksiyonlarının tarihsel süreci ve mahiyetine hem de *testimonia* geleneğine dair yaptığı değerlendirme, ilk Hıristiyanların Eski Ahit pasajlarını nasıl yorumladığı ve kullandığıyla ilgili tafsilatlı ve sistematik bir izah olarak öne çıkmaktadır. Albl, *testimonia* geleneğinin mahiyetini anlamak için metin koleksiyonları (*extract collections*) ile *testimonia* koleksiyonları (*testimonia collections*) arasında bir ayrımın elzem olduğuna dikkat çeker. Buna göre, metin koleksiyonları kitabî delil kaynağı olarak ilk Hıristiyanlar arasında dolaşımda iken *testimonia* koleksiyonları *şahit-metin* statüsü atfedilerek kullanılan kutsal kitap pasajlarından oluşan koleksiyonlardır. Albl bu koleksiyonların fonksiyonunun önemini vurgular. Zira retorik gücü yüksek *testimonia* koleksiyonlarının kullanım alanı çeşitlilik göstermiştir. Bu koleksiyonlar hem nübüvvete hem de beklenen mesihe dair kehanetlerden, Hıristiyanların itikâdî inançları ve polemik argümanlarını savunmada kanıt olarak kullanmasına kadar geniş bir yelpazede o dönemin Hıristiyanları için pragmatik bir hermenötik fonksiyon sağlamıştır.⁵

Kitâb-ı Mukaddes araştırma sahasında özellikle antik metinlerle ilgili yeni bir keşif *testimonia* koleksiyonlarıyla ilgili yeni soruları gündeme getirmekte, bu nedenle *testimonia* araştırmaları güncelliğini muhafaza etmektedir. Mesela, bu konuda yayınlanan son araştırmalardan biri Yahudilere karşı yazılan, Süryanice *testimonia* pasajlarını içeren ve tahmini 8. veya 9. yüzyıla ait bir el yazmasının tahkiki ve tercümesidir. Bu çalışmadaki alıntıların tematik sınıflanması incelendiğinde en bariz husus, *testimonia* pasajlarının hem konuları hem de metinleri itibariyle aşağıda ele

⁴ Martin C. Albl, *Pseudo-Gregory of Nyssa: Testimonies Against the Jews* (Leiden: Brill, 2004); özellikle bk. 13-20.

⁵ Albl, *And Scripture Cannot Be Broken*, 286-290.

alacağımız ve benzer dönemlere ait Hıristiyan Arap yazarların eserlerindeki alıntılara çok yakından paralellik göstermesidir.⁶

Testimonia koleksiyonlarındaki metinlerin farklı yüzyıllar boyunca Hıristiyanlar tarafından hangi amaçla kullanıldığına yönelik nispeten kesin olarak söylenebileceklerden biri “kitaptan tartışma/hüccet” (*arguing from scripture*) yöntemidir. Hıristiyan gelenekte “savunmacı/apolojetik yaklaşımla”⁷ Yahudilere karşı inancı açıklama, savunma ve kitâbî metinlerle delillendirme yaklaşımının, hem metin koleksiyonlarının (*extract collections*) hem de Kumran Yazmaları’nın mevcudiyetine dayanarak asgari MÖ. 1. yüzyıla kadar geri götürülebileceğini söylemek mümkündür. İnancı savunma ve muhatabı ikna için oldukça etkili kabul edilen kitaptan delillendirme yöntemi Hıristiyanlar arasında sonraki yüzyıllarda da oldukça yaygın olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Kutsal metinlerden yapılan alıntılara delil statüsü atfetme ve görüşlerini bu alıntılar üzerinden temellendirme pratiğinin en dikkat çekici örnekleri özellikle Hıristiyan Arap yazarların Müslümanlara karşı yazdıkları eserlerde mevcuttur. Bu çalışmada genel olarak, Hıristiyan apolojileri ve polemikleri üzerinden “kitaptan delil getirmek” amacıyla kullanılan *testimonia* geleneğinin Hıristiyan Araplar arasındaki varlığını nasıl devam ettirdiği sorusu ele alınmaktadır. Özelde ise *testimonia* geleneğindeki sürekliliğin uğradığı değişim diğer bir ifadeyle dinler arası karşılaşmalar ve tartışmaların getirdiği yeni ihtiyaçlar ve sorular nedeniyle *testimonia* pasajlarının yorumundaki farklılıklar, yeni şahit-metinler ve argümanları tespit edebilmek amaçlanmıştır. Buna göre, çalışmamızda *testimonia* hipotezinin argümanları ve bunlara yöneltilen karşıt argümanlarının kritiğine değinilmeyecektir. *Testimonia* koleksiyonlarında kullanılan alıntılar/iktibasların Kitâb-ı Mukaddes metinlerinin orijinalitesi, kaynakları ve nakil süreçleri hakkında ne öne sürdüğünden

⁶ Araştırmamızın yazım aşamasında yayınlanan bu çalışma Süryaniler arasında *testimonia* geleneğinin devamına yönelik somut bir örnek sunmaktadır. Sergey Minov, “An Unpublished Syriac Collection of the Old Testament Testimonia Against the Jews from the Early Islamic Period”, *Florilegia Syriaca: Mapping a Knowledge-Organizing Practice in the Syriac World*, ed. Emiliano Fiori & Bishara Ebeid (Leiden: Brill, 2023), 20-73.

⁷ Hıristiyanlıktaki apoloji geleneği ve apoloji-apolojetik kavramlarına dair özet mahiyetinde bir açıklama için bk. Muhammet Tarakçı, “Hıristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St. Thomas Aquinas”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2 (2005): 135-146. Biz de çalışmamız boyunca apoloji ve apolojetik kavramlarını bu makalede açıklanan ayrıma uygun olarak kullandık. ‘Apolojetik ve polemik eserleri’ şeklinde iki kavramın bir arada kullanıldığı yerlerde ise Hıristiyan yazarların diğer din mensuplarına, özellikle de Müslümanlara karşı kaleme aldıkları hem savunmacı hem de eleştirel mahiyetteki yazıları kastedilmiştir.

bağımsız olarak, bu koleksiyonlarda tekraren alıntılanan pasajlarda ve bunların yorumlarında gözlemlenebilen sürekliliğin seyri ve farklılaşan hususlar araştırmamızın temel odak noktası olacaktır.⁸

Bu çerçevede, ilk koleksiyonlar ile havari (apostolik) babalar ve kilise babalarının eserleri arasındaki sürede alıntı metninin kullanımı ve yorumundaki muhtemel süreklilik çalışmamızın sınırlarına dâhil edilmemiştir. Araştırmamızın başlangıç noktasını Doğu Hıristiyan geleneğine ait gruplar arasında Arapçayı din dili kabul eden Hıristiyanların apolojetik ve polemik eserleri oluşturmaktadır.

Kitâb-ı Mukaddes uzmanı olması yanında aynı zamanda bir oryantalist olan Harris, *testimonia* hipotezi çalışmasını Müslümanlara karşı Arapça yazılan ilk Hıristiyan reddiyelerinde bu alıntı listelerinin izlerini de sürecektir şekilde geniş bir çerçevede sürdürmüştür.⁹ Harris dışında David Bertaina, *testimonia* koleksiyonlarının Hıristiyan Arapların eserlerindeki izdüşümüne odaklanmış, seçili üç eserde alıntılanan Kitâb-ı Mukaddes pasajları üzerinden koleksiyonların Doğu Hıristiyanları arasında kullanılma ihtimalini incelemiştir.¹⁰ Bu iki çalışma dışında konuyla ilgili bir araştırma bulunmamaktadır. Mevzubahis iki çalışmada incelenen 8. ve 9. yüzyıllara ait Hıristiyan Arap eserlerini biz de çalışmamızda ele alacak olmamız nedeniyle bu araştırmaların verileri, Hıristiyan Arap yazarların *testimonia* listelerinden hangi pasajları alıntıladıkları ve nasıl yorumladıklarını aktarırken çalışmamıza kaynaklık edecektir. Fakat bu araştırmalardan farklı olarak 14. yüzyıla ait bir Hıristiyan Arap yazarın eseri de incelenecektir. Amacımız geniş bir döneme ait eserler arasında *testimonia* geleneğinin Hıristiyanların kitaptan delil getirme yaklaşımına etkilerini ve bu geleneğin nasıl devam ettirildiğini ele almak olduğu için bu son eserin analizi yeni bir perspektif sunmaya katkıda bulunacaktır. Fakat *testimonia* koleksiyonlarının Arapça konuşan Hıristiyanlara hangi kaynaklardan tercüme edildiği ve nakledildiği ve bu tercüme ve nakil süreçlerinde koleksiyonların içeriğinde ve yorumunda olması muhtemel değişiklikler çalışmamızda ele alınamayacak ölçüde kapsamlı bir araştırmayı gerektirmektedir.

⁸ *Testimonia* hipotezinin argümanları ve bunlara yöneltilen karşıt argümanlarının kritiği için bk. Yücedoğru, "Kitâb-ı Mukaddes'in Şahit-Metinleri Olarak Testimonia Collections", 1-27.

⁹ James Rendel Harris, *Testimonies I* (Cambridge: Cambridge University Press, 1916), 39-52.

¹⁰ David Bertaina, "The Development of Testimony Collections in Early Christian Apologetics with Islam", *The Bible in Arab Christianity*, ed. David Thomas (Leiden: Brill, 2007), 151-173.

1) Hıristiyan Arap Yazarların Apolojetik-Polemik Eserlerinde Kutsal Kitapların Delil Statüsü

Çalışmamızın giriş kısmında izah edildiği gibi, ilk dönemden itibaren *testimonia* koleksiyonlarının yaygın olarak kullanılmaya devam edildiğini öne süren, dolayısıyla bu gelenekteki sürekliliğe işaret eden ilk isim Harris'dir. Ona göre, tek bir kaynaktan gelen ve "kristolojik apoloji ve Yahudi karşıtı içerik" şeklinde tasnif edilebilecek iki temel konusu olan bu listeler ilk yüzyıllarda Latince ve Grekçe kaleme alınan eserlere yoğun olarak nüfuz etmiştir. Havariler (apostolik) dönemi eserlerindeki *testimonia* pasajlarının izlerinin "Apostolik *testimonia* kitabının" delilleri olabileceğini belirtip *testimonia* pasajlarının kullanımındaki "sürekliliğe" işaret eder. Özellikle Yahudilere karşı geliştirilen polemik söyleme dikkat çekerek *testimonia* türü yazıların sadece Yunan ve Latin geleneğe ait kiliselerce değil, Doğu Hıristiyan geleneğinde de izlerinin bulunabileceğini belirtir.¹¹ Her ne kadar Harris'in İncil yazarı Matta'ya nispet ettiği "müstakil bir *testimonia* kitabı" iddiası kabul görmemiş ise de araştırmalarında *testimonia* pasajlarını tespit etmek için kullandığı yöntem, bu pasajların izlerini Havariler ve kilise babaları dönemi eserlerinde ve müteakip dönemlerde de Süryanice ve Arapça yazılan Hıristiyan metinlerinde arayan araştırmacılar tarafından kullanılmıştır.¹² Bu çalışmanın sonraki bölümlerinde inceleyeceğimiz eserlerle ilgili yapılan modern araştırmalarda da Harris'in işaret ettiği süreklilik merkezî bir soru olmasa da araştırmacıların izini takip ettiği bir husus olmuştur.

Testimonia koleksiyonlarının ilk muhataplarının Hıristiyanlar olduğu düşünöldüğünde bu geleneğin iz düşümünü sonraki Hıristiyan eserlerinde bulabilmek tabii karşılanabilecek bir durumdur. Fakat Hıristiyanların ikinci hedef kitle olan Müslüman muhaliflerine delil-metin sunmak amacıyla bu koleksiyonları nasıl kullandığı sorusuna cevap arandığında ilginç hususlar öne çıkmaktadır. Zira Hıristiyanların bu metinler üzerinden Müslümanların da ilgisini çekebilecek şekilde delillendirme yapmaları farklı yaklaşımları da beraberinde getirmiştir.

¹¹ Harris, *Testimonies I*, 39. Harris 19. yüzyılın sonlarında Aziz Katerina Manastırı'nda Gibson kardeşler tarafından keşfedilen anonim bir Arapça apolojiyi *testimonia* pasajlarını bulmak amacıyla incelemiş ve *testimonia* geleneğindeki sürekliliğin Doğu Hıristiyanları arasında devam ettiğini bu metin üzerinden ortaya koymaya çalışmıştır.

¹² Mark Swanson, "Beyond Prooftexting (2): The Use of the Bible in Some Early Arabic Christian Apologies", *The Bible in Arab Christianity*, ed. David Thomas (Brill, 2007), 91-112. Bk. 100n29.

Arapça konuşan (*Arabophone*) Doğu Hıristiyanlarının farklı mezheplerine ait geleneklerden gelen yazarlar İslâm'ın temel öğretileri ile Yahudilerin inançları arasındaki monoteizm, peygamberler, vahyî kitaplar gibi paralel hususların farkında olmuş ve bu benzerlikleri Müslümanlarla yaptıkları münazaralarda tartışma ve iletişimin önünü açabilecek bir kapı olarak görmüşlerdir. Hatta Yahudilerin ve Müslümanların inançları arasındaki benzerlikler üzerinden Müslüman muhataplarını yüzyıllardır kendilerine reddiyeler yazdıkları Yahudilere nispetle “Yeni Yahudiler” olarak adlandırmışlardır. Modern çalışmalarda bu eğilime işaret edilmiş ve erken dönem Süryanice ve Arapça Hıristiyan polemiklerinde Eski Ahit alıntılarının sıklıkla kullanılma amacının Müslümanlardan cevap almak olduğu iddia edilmiştir. Bu iddiaya göre, Hıristiyan yazarları, Yahudi-Hıristiyan polemiklerinde uzun zamandır kullanılagelen *testimonia* pasajlarını Süryanice ve Arapçaya tercüme etmeye ve yeniden kullanmaya sevk eden motivasyonun Yahudi-Müslüman inançları arasındaki paralellik nedeniyle Müslümanların bu alıntılara cevap vermeye daha kolay meylettiklerini düşünmeleridir.¹³

Diğer taraftan Hıristiyan Arap yazarlar, inançlarını Müslümanlara aktarırken ve itikatlarıyla ilgili onlardan gelen eleştirilere cevap verirken yeni tartışma teknikleri, kitâbî deliller ve argümanlar geliştirmek zorunda kalmışlardır. Hıristiyan yazarlar teslis ve ittihad gibi doktrinleri Müslümanlara açıklarken önceki delil-metinleri Arapçaya çevirmişler, bu tercümeleri yaparken kullanılan teolojik terminolojiyi Müslümanlardan gelebilecek kalamî argümanlara göre dikkatlice seçmeye gayret etmişlerdir.¹⁴ Hıristiyan yazarların teolojik argümanları kurgularken Müslümanların münazara metotları ve usullerinden bir ölçüye kadar etkilendikleri araştırmacıların çoğunluğunun hemfikir olduğu bir husustur. Griffith bu etkileşimin neticesini “Hıristiyan apolojisinin çok ötesine geçen ve kilisenin geleneksel öğretilerini İslâmî çerçevede Arapça üzerinden yeniden ifade etme yaklaşımı” olarak tanımlamaktadır.¹⁵

¹³ Mark N. Swanson, “Christians, Muslims and the True Religion”, *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History Volume 15 Thematic Essays (600-1600)*, ed. Douglas Pratt & Charles L. Tieszen (Brill, 2020), 73-97. Bk. 78-80.

¹⁴ Sandra Toenies Keating, *Defending the “People of Truth” in the Early Islamic Period: The Christian Apologies of Abū Rā’ita* (Leiden: Brill, 2006), 32.

¹⁵ Sidney Harrison Griffith, *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 156. Doğu Hıristiyanları arasında Arapçanın din dili kabul edilmesiyle teolojik çerçevede ortaya çıkan değişikliklerin üç farklı Hıristiyan Arap ilahiyatçının eserleri üzerinden bir analizi için bk. Sara Leila Hussein, *Early Christian-Muslim Debate on the Unity of God: Three Christian Scholars and Their Engagement with Islamic Thought (9th Century C.E.)* (Leiden: Brill, 2014).

Bu etkileşimin kitabî argümanlardaki etkisi de dikkat çekicidir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında daha detaylı açıklanacağı gibi Hıristiyanlar arasındaki “kitaptan delil getirme” stratejisi sadece Kitâb-ı Mukaddes’le sınırlı kalmamıştır. Hıristiyan yazarlar Kur’an’daki belirli ayetleri de kullanarak Müslümanlara karşı doktrinsel inançlarını apolojetik bir yaklaşımla temellendirmeye çalışmışlardır.¹⁶ Bununla ilgili olarak Hıristiyanların delil-metin arayışında Kur’an’a yönelmesinin motivasyonunun yine Müslümanların eleştirileri olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu argümana göre, Müslümanlar teolojik münazaralarda Kitâb-ı Mukaddes’in rolü ve statüsünü epistemolojik açıdan güvenilir bir kaynak olarak görmemiş ve bu metinlerin hüccet statüsünü kabul etmemişler; bunun üzerine Hıristiyanlar da önce kendi kutsal kitapları yerine Kur’an’dan deliller sunmuş, sonraları ise kitabî argümanlardan daha ziyade aklî-kelamî argümanlara yönelmişlerdir.¹⁷

2) Tanrı’nın Üçlü-Bir Doğası Üzerine (750-800) (fi’t-Teslîs Allahu’l-vâhid)

Anonim Melkâî bir Hıristiyanın kaleme aldığı bu *Apoloji*¹⁸ mevcut araştırmalara göre yaklaşık 738-771 yılları arasına tarihlendirilmiş ve Arapça yazılan en eski Hıristiyan eseri olduğu kabul edilmiştir.¹⁹ Bu *Apoloji*’nin ihtiva ettiği *testimonia* pasajlarına ilk olarak Harris dikkat çekmiştir. O, bu eserdeki Kitâb-ı Mukaddes alıntılarına dair iki hususu vurgular. İlki, alıntılanan *testimonia* pasajları için Süryanice bir *testimonia* kitabı kaynak olarak kullanılmıştır. İkincisi, bu apolojide, önceden

¹⁶ Bertaina, “The Development of Testimony Collections”, 162.

¹⁷ Swanson, “Christians, Muslims and the True Religion”, 84-85.

¹⁸ Bu eser 1899 yılında ilk Gibson tarafından yayınlandığında Arapça metne “*Fi’t-Teslîs Allahu’l-vâhid*”, İngilizce tercüme ise “On the Triune Nature of God” başlıkları verilmişti. Fakat bu başlıklandırma hem Harris hem de Swanson gibi sonraki araştırmacılar tarafından, bu eserin sadece teslis savunusu değil, birçok konuyu apolojetik bir yaklaşımla ele alması nedeniyle eleştirilmişti. Harris’e göre bu metin “Muhammedilere Karşı” (Contra Muhammedanos) olarak isimlendirilmeliydi. Bk. Harris, *Testimonies I*, 40. Swanson ise bu eserin Hıristiyanlığın genel bir savunusu olduğunu söyleyerek “Apology for the Christian Faith” başlığını önermekte ve kısaca “Apology” başlığıyla referans vermektedir. Bk. Swanson, “Beyond Proof-texting (2)”, 92-93. Aynı şekilde, Samir Khalil de bu eseri “Apology” olarak isimlendirmektedir. Bk. S. Khalil Samir, “The Earliest Arab Apology for Christianity (c. 750)”, *Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Period (750-1258)*, ed. Samir Khalil Samir & Jorgen S. Nielsen (Leiden: Brill, 1994), 57-114. Biz de eserin apolojetik içeriğini göz önüne alarak Swanson ve Khalil’in kullandığı başlığın Türkçeye uyarlaması olarak bu eser için çalışmamız boyunca *Apoloji* başlığını kullanacağız.

¹⁹ Swanson, “Beyond Proof-texting (2)”, 95n18.

Yahudilere karşı kullanılan *testimonia* pasajları ve içerikleri benzer bir şekilde Müslümanlara karşı da kullanılmıştır. Harris'e göre, bu eserde amaç öncelikle İslâm'ın geçerliliğini reddetmek ve Müslümanlara karşı sert bir eleştiri yöneltmektir. Yani başlı başına bir *testimonia* koleksiyonu olmamakla birlikte, bu eserde daha önce Yahudilere karşı kullanılan *testimonia* pasajları orijinal koleksiyonlardaki sıraya göre lafızlarıyla birlikte alıntılanmış, çok benzer bir metot ve neredeyse aynı argümanlarla Müslümanlara karşı kullanılmıştır.²⁰

Göze çarpan bir farklılık ise eserin apolojetik söylemini Müslümanlara daha sempatik hale getirmek için Kur'an'ın üslubu ile edebî bir hitap tarzı oluşturmaya çalışmasıdır.²¹ Harris ayrıca bu tür bir muhatap alma şeklinin arkasında Hz. Muhammed'i yeni bir tür heretik Yahudi olarak görmesinin etkisi olduğunu belirtir. Buna göre eser Yahudi karşıtı Hıristiyan literatürün temel karakteristiklerini yansıtır. Harris'e göre bu eserin muhtevasının 2. yüzyıl Hıristiyan yazarların eserlerinin Yahudi karşıtı Hıristiyan literatürüne çok yakın benzerlikte bir içeriği vardır. Mevzubahis Arapça polemik eser özelinde ise Harris bu metnin yazarı bilinmese de önceki Süryanice ve Grekçe literatürüne dayanan içeriği olduğunu ifade eder. Bu iddiasını ise, "Prophetic proofs" olarak isimlendirdiği metinlerin Justin, Irenaeus, Cyprian gibi erken dönem Hıristiyan yazarların eserlerinde bulunan pasajlarla aynı olması ve yazarın bu eserlerdeki edebi forma yakın bir şekilde alıntıları kullanması üzerinden temellendirir.²²

Apoloji üzerine çalışan Bertaina ve Swanson, bu eserdeki *testimonia* koleksiyonlarının muhtemel izlerini ararken Harris'e nispetle daha ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemekle birlikte bu tür bir devamlılığın Arap Hıristiyan yazarlar arasında da görüldüğünü kabul ederler.²³ Zira, bu *Apoloji* dışındaki ilk Arapça Hıristiyan eserleri incelendiğinde *testimonia* listelerinden alıntıladığı kuvvetle muhtemel olan ve aynı konu/argüman

²⁰ J. Rendel Harris, "A Tract on the Triune Nature of God", *The American Journal of Theology*, 5/1 (1901): 75-86. Aynı makale daha sonra herhangi bir değişiklik yapılmaksızın Harris'in şu eserinde yeniden yayınlanmıştır: Harris, *Testimonies I*, 40-43. Margaret Dunlop Gibson, *An Arabic Version of the Acts of the Apostles and the Seven Catholic Epistles from an Eighth or Ninth Century MS. in the Convent of St. Catharine on Mount Sinai with a Treatise on the Triune Nature of God with Translation, from the Same Codex* (Londra; Cambridge: C. J. Clay and Sons, 1899). Samir, "The Earliest Arab Apology for Christianity (c. 750)", 57-114.

²¹ Sidney H. Griffith, "Christians and the Arabic Qur'an: Proof-texting, Polemics, and Intertwined Scriptures", *Intellectual History of the Islamicate World*, 2/1-2 (2014): 243-266.

²² Harris, *Testimonies I*, 43-48.

²³ Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 152, 163. Swanson, "Beyond Proof-texting (2)", 98-99.

için kullanılan blok halinde alıntılar mevcuttur. Őu ana kadar yapılan çalıřmalardan ulařılan yaygın kanaat Grekçe, Latince, Sűryanice *testimonia* pasajların Műslűmanlarla yapılan polemik tartiřmalarda kullanılmak űzere Arapçaya tercűme edildiđidir. Bu tercűme *testimonia* koleksiyonları űzellikle Abbasî dűnemindeki polemik tartiřmalarda Hıristiyanlara bir altyapı sađlamıřtır. Bertaina Dođu Hıristiyanları arasında tercűme faaliyetlerinin Melkaî Hıristiyanların himayesinde sűrdűrűldűđűnű belirtir. Ona gűre, İslâm hâkimiyeti altında yařayan bu Hıristiyan grupların teolojik-apolojetik műcadelesine destek amacıyla tercűme faaliyeti merkezî bir űneme sahiptir. Metin ve argűman sađlama fonksiyonları sebebiyle *testimonia* koleksiyonları apolojistler için iyi birer kaynaktır. Neredeyse her polemik yazarı bu tűr eserlerin içeriklerini farklı űekillerde ve mahiyette metinlerine dâhil etmiřtir. İslâm'a karřı yazan Hıristiyan apolojistler *testimonia* koleksiyonlarının metodu ve yapısına benzer bir tarzda hem metinleri hem de mantıksal metodolojiyi Arapça ve Sűryanice yazdıkları eserlerinde kullanmıřlardır.²⁴

Apoloji iki temel bűlűmden oluřur. Birinci kısımda yazarın teslis ve ittihad savunusunu hem Kitâb-ı Mukaddes hem de Kur'an alıntıları űzerinden yaptığı gűze çarpar. İkinci kısımda ise *testimonia* pasajlarının yođun olarak kullanıldığı gűrűlűr. İsa'nın dođumu ve dirilmesine kadar gerçekteřen műhim olaylara delil olarak Eski Ahit'ten çok sayıda pasaj alıntılanır.²⁵ Bu alıntılar arasında Daniel 2:34-35, İřaya 9:6, Tesniye 18:18, Mezmurlar 110:1, İřaya 7:14, Mezmurlar 33:6, Habakkuk 3:3, Mika 5:2, Zekeriya 9:9 gibi pasajlar űne çıkmakta ve űnceki *testimonia* listelerinin tematik çerçevesine birebir benzerlik arz etmektedir. Bu pasajların kullanımındaki temel amaç İsa Mesih'in, ilâhî planın iřleyiřine uygun olarak Eski Ahit metinlerinde műjdelendiđini ve ona dair kehanetlerin tarihsel seyirde gerçekteřtiđini savunmak ve ispatlamaktır.

Çalıřmamızın sınırları uyarınca, *Apoloji* yazarının alıntıladiđı çok sayıda *testimonia* arasından sadece diđer Hıristiyan yazarlarca da kullanılmıř olanlara burada yer verilecektir. Bu pasajları nasıl yorumladığıının açıklanması bu alıntılarının o dűnem Hıristiyan dűřűncesindeki űneminin anlamamıza yardımcı olacaktır. Yazarın, Babil Kralı Nebukednazzar'ın rűyasını nakleden Daniel 2:34-35'in yorumu oldukça metaforik olması bakımından ilginçtir. Kral rűyasında "bařı saf altından, gűğsű ve kolları gűműřten, karnı ve kalçaları tunçtan, bacakları ve ayaklarının bir kısmı demirden ve gerisi kilden oluřan parlak ve bűyűk bir

²⁴ Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 153-155.

²⁵ Bu eserdeki Kitâb-ı Mukaddes alıntılarını tematik olarak sunan tablo için bk. Swanson, "Beyond Proof-texting (2)", 94.

heykel görür; dağdan müdahalesiz bir şekilde kopan bir taşın çarpmasıyla heykelin ayakları paramparça olurken geri kalanı da parçalanır, uflanır. Rüzgâr bu parçaları savurur ve heykele çarpan taş koca bir dağa dönüşür ve her yeri doldurur.” Hıristiyan yazarın naklettiğine göre, Daniel peygamber, kralın rüyasını Tanrı’nın Cebrail aracılığıyla kendisine bildirmesi üzerine yorumlayabilmiş ve rüyadaki görümlerin gelecekte gerçekleşecek olaylar olduğunu bildirmiştir. Yazara göre, bu rivayette aslında İsa Mesih’in Bakire Meryem’den doğumu tasvir edilmektedir. Dağdan kopan taş dünyadaki bütün kralları ve hükümlerini feshedecek olan Tanrı’nın kelimesi ve bütün kâinatı dolduran kudretiyken dağ kendisine hiçbir erkeğin yaklaşmadığı ve İsa’yı doğuran Bakire Meryem’dir. Yazarın tamamen kristolojik bir bağlama çekerek yorumladığı bu *testimonia* pasajındaki kehanetler gerçekleşmiş, İsa Mesih şeytanın gücünü ve günahlarını ortadan kaldırmış; insanları Tanrı’nın yoluna, doğruluğa çağırmıştır.²⁶ Daniel 2:34-35 Yahudi yorum geleneğinde yine taş metaforu üzerinden mesihî (*messianic*) bir kehanet olarak kullanılmıştır. Bu da *testimonia* pasajlarının yorumunda ve kullanımındaki sürekliliğine açıkça işaret etmektedir. Pasajın Yahudilerin mesih anlayışı bağlamındaki yorumuna göre, taş, Romalılar tarafından kuşatılmış olan Yahudilere Rabb’in ilâhî planına göre “mabed”i bir temel olarak vadedişini açıklayan bir metafordur.²⁷

İsa Mesih’in mucizevî doğumunu müjdelediğine inanılan ve Hıristiyanlar arasında yaygın olarak alıntılan diğer iki *testimonia* İşaya 7:14 ve 9:6 pasajlarıdır. Apolojide de bu pasajlar arka arkaya alıntılanır. Hıristiyan yazara göre, Kutsal Ruh’un bildirmesiyle İşaya Peygamber “Kızın (Meryem’in) gebe kalacağını ve bir oğul doğuracağını, adını İmmanuel koyacağını” (7:14) haber vermiştir. Pasajın İsa Mesih’e şahitliği apaçık ortadadır. Zira *immanuel* kelimesi “Tanrı bizimle” anlamındadır ve Âdem’den beri bu isimle veya Tanrı’nın kelimesi olarak anılan bir kimse yeryüzüne gelmemiştir.²⁸ Akabinde yazar ikinci *testimonia* pasajı, “bize bir çocuk doğacak, bize onun kudretiyle verilecek” (9:6) cümlesini alıntılar. Yazara göre, bu metinde “görmekli hâkimiyetin kralı, güçlü Tanrı, barışın lideri ve ebedi Baba” olarak tanımlanan şüphesiz İsa Mesih’tir. Hıristiyan yazar özellikle “ebedî baba” ifadesi üzerinden İsa’nın ilahlığına vurgu yapar ve bu şekilde tanımlanacak birinin dünyanın yaratılışından beri yeryüzüne gelmediğini iddia eder.²⁹ Yine yazarın Mesih İsa’nın özelliklerini aktardığını düşünerek kullandığı bir diğer *testimonia* Zekeriya 9:9’dur. Burada “adil

²⁶ Gibson, *An Arabic Version*, 100-101 (Arapça) ve 28-29 (İngilizce).

²⁷ Abl, *And Scripture Cannot Be Broken*, 265-269.

²⁸ Gibson, *An Arabic Version*, 89-90 (Arapça) ve 18 (İngilizce).

²⁹ Gibson, *An Arabic Version*, 88-89 (Arapça) ve 18-19 (İngilizce).

kurtarıcı, alçak gönüllüdür. Merkebe ve sıpaya binmiş sana geliyor” ifadeleri kesinlikle İsa Mesih’i tasvir etmektedir; zira Matta İncili’nde de İsa’nın Yeruşalımlı’e girişi aynı şekilde anlatılmaktadır (Matta 21:1-6).³⁰

Son olarak *Apoloji*’de kullanılan *testimonia* pasajlarından Habakkuk 3:3 ve Tesniye 18:18’i zikretmek bu metinlerin kullanımındaki sürekliliğe işaret edebilmek için yerinde olacaktır. Her iki *testimonia* da Hıristiyanlardan önce Yahudiler tarafından beklenen mesihe dair kitâbî kehanetler olarak yorumlanmışlardır. Özellikle Tesniye 18:15 ve 18:18’in Kumran Yazmaları’ndan 4Q175’de alıntılanan ve beklenen bir kurtarıcıdan bahseden beş farklı *testimonia* pasajından biri olması bu görüşü güçlendirmiştir.³¹ Hıristiyan yazar bu *testimoniayı* da yoruma ihtiyaç olmaksızın açıkça İsa Mesih’i müjdeleyen bir delil olarak sunar. Ona göre, Tesniye 18:18’deki “Rab, Musa ve İsrailoğulları’na dedi ki: Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım” pasajında gönderileceği vaad edilen “peygamber” aynı zamanda Tanrı’nın yeryüzüne gönderdiği ruhu ve kelimesi de olan İsa Mesih’tir. Bu pasajın devamında da ifade edildiği gibi Yahudiler Rabb’in emirlerine ve kendilerine gönderilen peygamberlerin tebliğine uymamış, şeytan insanlar üzerinde hâkim olmuş, onlar ateş, resim, vahşî yaratıklar ve yeryüzündeki her türlü sıra dışı canlıya ibadet etmişler; bunun için İsa Mesih gelene kadar cezalandırılmışlardır. Bu mesihî kehanetteki gibi Tanrı yarattıklarının bu haline razı olmamış ve onları doğru yola iletcek ve üzerlerinde hâkimiyet kurabilecek olan İsa Mesih’i göndermiştir. Dahası insanların sapkın halini gören diğer peygamberler Tanrı’ya bir kurtarıcı göndermesi için yalvarmışlardır (İşaya 64:1; Mezmurlar 80:1; 108:26-27).³²

Yazar Habakkuk 3:3’ü de İsa Mesih’i müjdeleyen apaçık bir *testimonia* olarak sunar. Peygamber Habakkuk kendisine gönderilen bir melek aracılığıyla Daniel Peygamberi atıldığı aslanlı çukurda (Daniel 6:16) ziyaret edip Filistin’e geri döndüğünde yine meleğin bildirmesiyle “Tanrı Teman’dan geldi ve ağaçlıklı dağ Kutsal olanı gölgeledi” (Habakkuk 3:3) demiştir. Yazar, bu *testimonianın* literal anlamının çok yalın ve açık olduğunu söylemekle birlikte yorumunu da izah eder. Buna göre, Tanrı, peygamber aracılığıyla İsa Mesih’in nereye geleceğini, kimden doğacağını ve Tanrı’nın kelimesi ve ışığının insanlığa ne zaman görünür olacağını haber vermiştir. Çünkü Teman aslında Beytülahm’dır, ormanlık dağ ise

³⁰ Gibson, *An Arabic Version*, 101-102 (Arapça) ve 30 (İngilizce).

³¹ 4Q175 ile ilgili bibliyografik bilgi 3. dipnotta verilmiştir.

³² Gibson, *An Arabic Version*, 80-82 (Arapça) ve 9-10 (İngilizce). Tesniye 18:15 metinde ikinci kez 105-106. (Arapça) ve 35. (İngilizce) sayfalarda alıntılanmıştır.

Kutsal Ruh'un gölgelediği ve Tanrı'nın gücünün kendisine gönderildiği Meryem'dir.³³

Bu açıklama Hıristiyanlık öncesi dönemde Yahudi geleneğinde beklenen mesihe hamledilen iki Eski Ahit pasajının sadece öznesini değiştirerek Hz. İsa'ya yorumlanması değildir. Yazar metindeki metaforları önceki gelenekteki litürjik bağlamından tamamen farklı bir şekilde kristolojik bir bağlama hamlederek yeniden yorumlamaktadır.³⁴

Fakat burada daha da ilginç olan Habakkuk 3:3 pasajının hem günümüz metinlerinde hem de Arapça versiyonlarındaki "Paran Dağı" ifadesine yazarın yer vermemiş olmasıdır. *Apoloji* üzerine yapılan modern çalışmalarda kullanılan Eski ve Yeni Ahit metinlerinin hangi versiyondan Arapçaya tercüme edildiği belirtilmemiştir. Orijinal metindeki farklılık sebebiyle olabileceği gibi Hıristiyan yazarın bilinçli tercihiyle de zikredilmemiş olabilir. "Paran" kelimesi, Tevrat'ın bağlamına (Tekvin 21:21) göre Hz. İbrahim'in, Hacer ve İsmail'i bıraktığı yer olmasına, yine bu kelimenin İbranicede Mekke yerine kullanıldığına inanılmasına dayanarak Müslümanlarca Hz. Muhammed'in müjdelenmesine yorumlanmıştır.³⁵ Bu yorumun ilk örneğini İbn Leys'in (ö. 819) *Risâle*'sinde görmekteyiz. Her iki eserin tarihi dikkate alındığında *Apoloji*'nin yazarının, hem Habakkuk 3:3 hem de Tesniye 32:6'da geçen "Paran" kelimesinin Müslümanların arasında Hz. Muhammed'in nübüvvetine bir işaret kabul edildiğini ve bu pasajların delil olarak kullanıldığını bilmesi kuvvetle muhtemeldir. Buna göre yazarın Tesniye 32:6'ya eserinde hiç yer vermezken Habakkuk 3:3'ü alıntıladığında pasajda kilit bir anlama işaret eden fakat tek kelime olan bir ifadeyi bilinçli olarak metinden çıkarması apolojetik yazıların amacına ve karakteristiklerine uygun görünmektedir.

Apoloji'nin şu ana kadar bilinen en eski Hıristiyan Arap eserlerinden biri kabul edildiğine yukarıda işaret etmiştik. Aynı şekilde, *Apoloji* Kur'an

³³ Gibson, *An Arabic Version*, 100 (Arapça) ve 29 (İngilizce).

³⁴ Habakkuk 3/3'ün Hıristiyanlık öncesi yorumu için bk. Nili Shupak, "The God from Teman and the Egyptian Sun God: A Reconsideration of Habakkuk 3:3-7", *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 28/1 (2001): 97-116. Shupak bu çalışmada da Habakkuk 3:3'ün metin kaynağını tespit etmeye çalışmakta ve bu pasaja en yakın metnin Tesniye 33:2'de olduğunu söyleyerek, bu iki pasajın da kompozite ilk içerikleri oluşturduğunu ve mabet döneminde itibaren okunan litürjik dualar olduğunu iddia etmektedir. Özellikle bk. 108-109.

³⁵ Fadıl Aygün, *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşâirün-nübüvve* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 365-368. Aygün bu eserinde İslâm geleneğinde tebşirat meselesinin nasıl anlaşıldığının geniş bir çerçevesini çizmekte, ilk olarak konunun tarihsel planını sunduktan sonra, Kitâb-ı Mukaddes'in tebşirat konusuna kaynak olmasını ele almaktadır. Özellikle 3. Bölüm okuyucuya öne çıkan pasajların nasıl anlaşıldığına dair temel bilgiyi aktarması açısından önemlidir.

ayetlerini Hıristiyanlığı savunmak için stratejik olarak kullanan ilk örneklerden biridir. Yazar, Kur'an ayetlerini alıntulamakla kalmamış eserin genelinde de Kur'an terminolojisi ve edebî üslubunu taklidî bir yaklaşımla kullanmaya çalışmıştır.³⁶ Yazar bu yaklaşımını Kitâb-ı Mukaddes kitaplarının isimlendirilmesinde de sürdürerek "Tevrat, Enbiya, Zebur ve İncil" kelimelerini tercih etmiştir.³⁷ Hıristiyan yazarın Kur'an ayetlerini delil-metin olarak kullanmadaki stratejisiyle ilgili olarak genel bir fikir vermesi açısından şu örneğe işaret etmek yeterli olacaktır. *Apoloji*'nin yazarı yaratmadan bahseden Kur'an ayetlerindeki çoğul ifadeleri ("biz") kullanımına (En'âm, 6/94; Kamer, 54/11) vurgu yaparak yorumlamaktadır. Kur'an'dan kullandığı delil-metinler arasında en dikkat çekici olanı ise daha sonra Hıristiyan yazarlar arasında yaygın olarak kullanılacak olan Nisa 171. ayettir. Fakat yazar ayeti birebir alıntı şeklinde kullanmamakta "Kur'an'da şunu göreceksiniz: 'Allah, kelimesi ve ruhu bir ilahtır, Rab birdir. Size Allah'a, kelimesine ve kutsal ruhuna inanmayı emretmiştir.'" şeklinde ayeti hem farklı lafızlarla zikretmekte hem de bağlamından ayırarak yorumlamaktadır.³⁸ Teslis savunusu yaparken Kitâb-ı Mukaddes'teki "biz" gibi çoğul kelimelere, "rabb, ruhu ve kelimesi" gibi ifadelere ve "rab, kuddûs" kelimelerinin üçlü tekrarlarına işaret ederek bu pasajların "Tanrı'nın üçlü birliğine" (godhead) delil-metin olarak yorumlanması Hıristiyan yazarlar arasında sonraki dönemlerde de oldukça yaygın olarak görülecektir. Bununla birlikte her yazarın muhatabına göre stratejisi ve yorumunda ince farklılıklar olabileceğini çalışmanın ilerleyen kısımlarında ele aldığımız eserlerde göreceğiz.

3) Patriyark Timothy'nin Apolojisi ve Halife Mehdî-Billâh Arasındaki Münazara

Doğu ve Batı Süryani Hıristiyanları Müslümanlarla doğrudan muhatap olan ve İslâm idaresi altına giren ilk gruplardandır. Bu nedenle, inançlarıyla ilgili Müslümanlardan gelen sorulara ve eleştirilere cevap veren, Arapçayı önce sosyal dil sonra kutsal kitap dili olarak kullanan ve teolojik düşüncesini bu dil etrafında geliştiren ilk Hıristiyanlar doğu kilisesine ait

³⁶ Sidney H. Griffith, "Christians and the Arabic Qur'an", 247-248; Samir, "The Earliest Arab Apology", 69-70; Swanson, "Beyond Proof texting (2)" 305-308.

³⁷ Gibson, *An Arabic Version*, 75 (Arapça) ve 3 (İngilizce). Griffith, "Christians and the Arabic Qur'an", 248.

³⁸ Gibson, *An Arabic Version*, 77-78 (Arapça) ve 5-6 (İngilizce). Apoloji'de Kur'an'a yaklaşımın genel bir değerlendirmesi için bk. Swanson, "Beyond Proof texting: Approaches to the Qur'an in Some Early Arabic Christian Apologies", *The Muslim World*, 88/3-4 (1998): 297-319.

bu gruplardır. Müslümanlara karşı inançlarını savunmak ve karşı argümanlar üretmek amacıyla apolojiler kaleme almışlardır. Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki bu apolojetik ve polemik tartışmaların sözlü münazara olarak da yapıldığı örnekler mevcuttur.³⁹

Bilinen ilk münazaralar arasında Doğu Süryani geleneğinden ve Bet Hale manastırından bir rahip ve ileri gelen bir Müslüman arasında geçen tartışma zikredilir.⁴⁰ Halife Mehdî-Billâh (775-785) ve Nesturî Patriği Timothy arasında 781 veya 782 yılında geçtiği kabul edilen münazara ise bu tür apolojik-polemik tartışmaların en bilinenlerinden biridir.⁴¹ Muhtevası Müslüman-Hıristiyan polemiklerinin ana konularından oluşan bu münazara Patrik Timothy'nin görüşlerini temellendirmede kullanmış olduğu delil-metinler ve bunların önceki *testimonia* geleneğiyle olan ilişkisi çalışmamızın bu kısmının odak noktası olacaktır.

Arapça olarak gerçekleşen bu münazarayı Patrik Timothy, Rahip Sergius'a göndermek üzere Süryanice yazıya geçirmiştir. Kitâb-ı Mukaddes'in Süryanice Peşitta versiyonunu eğitimi boyunca çalışan Timothy'nin yine kateşik eğitim gereği *testimonia* koleksiyonlarına vakıf olması kuvvetle muhtemeldir.⁴² *Testimonia* pasajlarını nasıl yorumladığına bakıldığında ise önceki geleneği takip ederek Eski Ahit'teki geleceğe dönük bütün kehanetlerin Hz. İsa'yı müjdelediğini ve onun yaşadığı olaylarla gerçekleştiğini iddia eder. Hıristiyanlığın hak din oluşunu ispatlamak ve halife Mehdî-Billâh'ın sorularına cevap vermek için Eski Ahit kitaplarının birçoğundan pasajları arka arkaya blok halinde alıntılanması kaynak olarak Süryanice bir *testimonia* listesine sahip olduğunu veya listedeki pasajların önemli bir kısmının aynı tertipte ezberinde olduğunu düşündürmektedir. Aldığı eğitim gereği hem Süryanice hem de Grekçeyi çok iyi kullanan Patrik için bu ihtimaller oldukça mümkün gözükmektedir.⁴³

³⁹ Sidney H. Griffith, "The Monk in the Emir's Majlis: Reflections on a Popular Genre of Christian Literary Apologetics in Arabic in the Early Islamic Period", *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, ed. Hava Lazarus-Yafeh (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1999), 13-65;

⁴⁰ Sidney H. Griffith, "Disputing with Islam in Syriac: The Case of the Monk of Bêt Halé and a Muslim Emir", *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, 3/1 (2000): 29-54.

⁴¹ Timothy'nin eseri için bu araştırmada Mingana'nın çalışmasını esas almaktayız. Bk. Alphonse Mingana, "Woodbrooke Studies: Christian Documents in Syriac, Arabic, and Garshûni, Edited and Translated with a Critical Apparatus Fasciculus 3: The Apology of Timothy the Patriarch Before the Caliph Mahdi", *Bulletin of the John Rylands Library*, 12/1 (1928): 137-298. Timothy'nin metninin farklı uzunluklardaki Arapça ve Süryanice edisyonları ve Fransızca tercümeleleri hakkında bibliyografik bilgi için bk. Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 155n16.

⁴² Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 156.

⁴³ Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 156-157.

Patrik Timothy'nin alıntıladiğı pasajlara bakıldığında iki husus göze çarpmaktadır. İlki, Yahudilere karşı polemiklerde kullanılan geleneksel *testimonia* pasajlarına benzer alıntılarının bulunmasıdır. İkincisi ise, Kitâb-ı Mukaddes'ten ve Kur'an'dan alıntılanan fakat daha önce kullanılmamış pasajlardan oluşan ve Müslümanlarla yapılan tartışmalar ve yazılı polemik eserlerde kullanılan pasajların varlığıdır.⁴⁴ İlk grup alıntılar arasında yukarıda incelediğimiz Hıristiyan apolojisinde de kullanılan bazı pasajlar mevcuttur. Örneğin, Halife Mehdî-Billâh'ın "Nasıl oluyor da siz Tevrat'ın ve diğer peygamberlerin İsa'yı ve İncil'i müjdelemesini kabul ederken, İsa'nın ve İncil'in Muhammed'e şahitliğini kabul etmiyorsunuz?" sorusuna Timothy İşaya 7:14 (Kız bir oğul doğuracak) ve 9:16 (Adı İmanuel olacak) pasajlarını alıntılayarak cevap verir. Patrik için bu pasajlar "İsa Mesih'in bakireden doğumunun" sayısız kitâbî delillerinden bazılarıdır. Burada Timothy, Halife'nin Hz. Muhammed ve İsa arasında mukayese yaparak yönelttiği sorusuna tam bir cevap vermemektedir. Fakat "bakireden doğum" motifiyle ilgili pasajları alıntılayıp İsa dışında bir bakireden doğan olmadığını söyleyerek bu *testimonial*ların "temiz bir aynada" olabileceği gibi çok açık bir şekilde Hz. Meryem ve İsa'ya işaret ettiğini vurgulamakta, Hz. Muhammed'in adı veya yaptıkları için ise böyle açık bir ifadenin ne İsa'nın sözlerinde ne de İncil'de yer almadığını söylemektedir.⁴⁵

Halife Mehdî-Billâh, Müslümanlar arasında yaygın olarak kullanılan İşaya 21:6-15 pasajlarında geçen "deveye binen" rivayetini sorar. Halife'nin "Peki, sıpaya ve deveye binen kimlerdir?" sorusuna "Med ve Elam kralları" şeklinde cevap verir. Zira Patrik'e göre Med bölgesinde sıpalar, Pers ve Elam bölgelerinde ise daha ziyade develer binek olarak kullanılmaktadır; İşaya peygamber de buna uygun olarak hayvanlar üzerinden ölkelere, ölkeler üzerinden de krallıklara ve güçlerine atıfta bulunmuştur. Patrik akabinde bu yorumunu desteklemek amacıyla Babil Kralı Nebukadnezar'ın rüyasına atıfta bulunur. Bu rüyada Tanrı, Med krallığını "dövülebilir gümüşle", Elam ve Pers krallıklarını ise "güçlü pirinç alaşımı" ile sembolize etmiştir. Bu nedenle İşaya Peygamber de krallıkların güçlerine istinaden sıpa ve deve metaforlarını kullanmıştır.⁴⁶

Bunun üzerine Halife Mehdî-Billâh söz konusu pasajdaki "sıpaya binenin İsa, deveye binenin ise Muhammed" olduğunu söyler. Patrik ise bahsedilen olayların zamanının ve gerçekleşme sırasının böyle bir yoruma imkân tanımadığına dikkat çeker, fakat akabinde stratejik bir hamleyle,

⁴⁴ Bu iki bölümde alıntılanan Kitâb-ı Mukaddes pasajlarının tablosu için bk. Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 158-160.

⁴⁵ Mingana, "The Apology of Timothy", 168.

⁴⁶ Mingana, "The Apology of Timothy", 173-174.

İşaya 21:6-15'de kullanılan sıfatların ve isimlerin benzerliğine ve Zekeriya 9:9'daki "Alçakgönüllü ve bir sıpaya binen, bir eşek yavrusu üzerinde gelen" ifadelere dayanarak sıpaya binenin İsa'ya hamledilebileceğini fakat deveye binenin Muhammed'e işaret ediyor şeklinde yorumlanmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Kendisine "neden?" sorusunu yönelten Halife'ye Patrik, İsa'dan sonra peygamber gelmeyeceğiyle ilgili diğer kehanetleri alıntılarla cevap verir. Zira bütün peygamberler İsa Mesih'i müjdelemiş, İsa Mesih de "göğün krallığına" yönlendirmiştir. Patrik, Hıristiyanlar için Tanrı'nın ve göğün krallığının bilgisine sahip olduktan, İsa Mesih'in ittihadını idrak ettikten sonra başka bir peygamberi kabul etmenin mümkün olmadığını izah eder. Bu aşamada Halife Mehdî-Billâh'ın haç ile ilgili bir soru yöneltmesi üzerine münazara konusu değişir.⁴⁷

Halife, Hz. Muhammed'in nübüvvetine delil olarak Müslümanlar arasında yaygın olarak kullanılan bir diğer pasaj olan "onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım" (Tesniye 18:18) cümlesini Timothy'e hatırlatır. Halife'ye göre Araplar dışında İsrailoğulları'nın kardeşleri, Hz. Muhammed haricinde de Musa'ya benzer bir peygamber yoktur. Fakat Patrik Timothy, Halife'nin yorumunun yanlışlığını yukarıdaki örneklerde olduğu gibi diplomatik teamüllerin dışına çıkmamaya dikkat ederek açıklar. İbrahim'in Keturah'dan olan altı oğlu Araplara İsrailoğullarından daha yakınken üç yüz kabileden oluşan Edom kavminin ise Araplara değil İsrailoğulları'na daha yakın olduğunu açıklar. Hatta Patrik'e göre eğer buradaki "İsrailoğulları'nın kardeşleri" ifadesi kendilerinin on iki kabilesinden ziyade İsrailoğulları'nın genel soyuna referans olarak kullanıldıysa bu durumda Araplardan daha önce Edom kavmine işaret etmesi gerekir. Patrik konuşmasının devamında Tesniye 18:18'de müjdelenen peygamberin Muhammed olamayacağını, Musa ile arasındaki farklara işaret ederek açıklamaya çalışır. Çünkü Musa'nın aksine Muhammed mucizeler ve olağanüstü olaylar gerçekleştirmemiş, Musa'nın şeriatı olan Tevrat'ı ve hukukunu (sünnet, Şabat günü, dinî festivaller) tebliğ etmeye devam etmemiştir.⁴⁸

Partik Timothy'nin kullandığı alıntılar Hıristiyanların "kitabî delillendirme" yöntemleri açısından inceleyen Bertaina bu pasajları üç ana bölüme ayırmaktadır. İlki, geleneksel *testimonia* koleksiyonları veya listelerinde kullanılanlardır. İkincisi, sadece Müslümanlarla yapılan tartışmalarda kullanılanlardır. Bunlar genellikle Hz. Muhammed'in tebşiratına dair Müslüman yorumlarını çürütmek için kullanılan alıntılardır. Üçüncüsü ise, önceki *testimonia* geleneğinden seçilen hem

⁴⁷ Mingana, "The Apology of Timothy", 174-175.

⁴⁸ Mingana, "The Apology of Timothy", 186-188.

Yahudilere hem de Müslümanlara karşı kullanılabilir alıntılardır.⁴⁹ Timothy ilk gruptaki *testimonia* pasajlarını Halife Me'mun'un soruları bağlamında teslis, ittifak, İsa'nın enkarne kelime olması gibi doktrinsel inançları savunurken kullanmıştır. Bu gruptaki son bir kategori ise İsa'nın beklenen ve Eski Ahit'te müjdelenen Mesih olduğuna delil olarak kullanılan pasajlardan oluşmaktadır. İşaya 7:14 ve 9:6 gibi yukarıda açıkladığımız pasajları Patrik Timothy geleneksel yorumu göre izah eder. Burada alıntılacağı pasajlar hem tematik sıralama olarak hem de yorum açısından *testimonia* geleneğiyle birebir paralellik arz etmektedir.

İkinci kısımda kullanılan "Muhammed'in müjdelenen Paraklit" (Yuhanna 15:26, 14:26) ve "deveye binen" (İşaya 21:7) olduğuna işaret eden *testimonia* metinleri Halife'nin Hz. Peygamber'in tebşiratı için zikrettiği fakat Bertaina'nın da ifade ettiği gibi Patrik tarafından bu yorumun çürütülmeye çalışıldığı pasajlar oluşturur.⁵⁰ Yukarıda izah edildiği gibi bu *testimonia* pasajları önceki gelenekte İsa Mesih'in müjdelenmesine şahit olarak kabul edilen metinlerdir. Bu münazarayla yakın zamanlarda kaleme alınan Hıristiyan *Apoloji*'sinde bu pasajların tamamen kristolojik bir açıklamayla yorumlandığı yukarıda açıklanmıştır. *Apoloji*'deki yorumu Patrik Timothy'nin açıklamalarıyla mukayese ettiğimizde hem *testimonia* geleneğinden hem de aynı dönemdeki Hıristiyan yorumlarından farklı olarak pasajları yeni bağlamda yorumladığı ortaya çıkmaktadır.

Patrik iki aşamalı bir münazara hamlesiyle muhatabı olduğu Halife'nin yorumunu Yahudi ve Hıristiyan yorum geleneğinde bu pasajların yerleşik izahına işaret edip geçersizliğini iddia ederken yine Kutsal Kitap'tan hareketle pasajlardan diğerinin (Zekeriya 9:9) metindeki karinelere yola çıkılarak İsa'ya hamledilebileceğini savunur. Kitabî argümantasyon açısından bakıldığında kendisinden teolojik ve felsefi argümanlar yerine kitaptan hüccetle delillendirme yapmasını talep eden Halife'ye oldukça stratejik bir hamleyle cevap verdiği aşikârdır. Sarayda gerçekleşen ve diplomatik bir nizam gerektiren bu münazarada Halife'nin sorularıyla tartışmayı yönlendirmesi ve buna karşın Patrik'in ılımlı tutumu modern araştırmacılarca Yuhanna ed-Dımeşkî (John of Damascus, ö. 752?) gibi İslâm'a ve Peygamberi'ne karşı olumsuz tavrını açıkça ifade eden Hıristiyan yazarlara nispetle diyaloga açık olarak değerlendirilmiştir.

Son olarak burada zikredilmesi önemli olan bir şahit-metin de Hıristiyanların Müslümanlarla olan polemiklerinde öne çıkan ve Yeni Ahit'ten alıntılanan "Paraklit" pasajıdır. Daha önce Hıristiyan geleneğinde Yahudilere karşı kullanılmamış olan bu pasaj için Timothy "kutsal ruh"

⁴⁹ Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 158.

⁵⁰ Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 159.

üzerinden yeni bir yorum sunar. Temel amacı ise Paraklit kelimesiyle Muhammed'in kastedilmediğini yine Yeni Ahit'ten alıntılanan bir grup pasajla Halife'ye ispatlamaktır. "Baba'dan çıkan ruh Paraklit" (Yuhanna 15:26), "Benim söylediğim gerçekleri size bildirecek" (16:14) ve "Baba'nın benim adıma göndereceği Kutsal Ruh" (14:26) pasajlarını içeren bir metin alıntılar. Patrik bu alıntılar üzerinden Hıristiyan teolojisi bağlamında kutsal ruhun kristolojik bir açıklamasını yaparak mantıksal önermeler üzerinden Paraklit'in Muhammed olamayacağını izah eder. Mesela, Paraklit, alıntılanan pasajlarda "kutsal ruh" olarak da tanımlandığı için Muhammed'e hamledilmesi uygun değildir, zira Muhammed kutsal ruh gibi "görünmez, sınırları ve cismi olmayan" bir varlık değildir. Patrik burada *testimonia* metinlerindeki anahtar kelime "kutsal ruh"a dayanarak tamamen Hıristiyan teolojisi çerçevesinde mantıksal formülasyonlar ve önermeler üzerinden Muhammed'in Paraklit olamayacağını Halife'ye izah etmeye çalışır. Kitâb-ı Mukaddes alıntılarına ilave olarak Muhammed'in "başına geleceklere ve kimin ona iman edeceğini bilmediğini" açıkça söylediğini işaret eder ve Kur'an ayetlerine de (el-Araf 7/188) gönderme yaparak Halifeye karşı argümanını güçlendirmek istediği de göze çarpar. Patrik'in burada kullandığı metinler ve yorumlar önceki Hıristiyan gelenekte yer almamaktadır. Müslümanların Hz. Muhammed'in tebşiratına dair onun Paraklit olduğunu iddia etmeleri üzerine Hıristiyanların, onun beklenen ve müjdelenen Paraklit olmadığını ispat etmek üzere yeni delil-metin ve şahit-metinler aramaları, bu metinlere yeni yorumlar ve argümanlar atfetmeleri karşılaşmış oldukları yeni mücadelenin bir sonucudur.⁵¹

Müslümanlara karşı kullanılan apolojetik-polemik argümanlarla ilgili olarak Hıristiyanların yeni stratejiler geliştirdiklerini zikretmiştik. Bunlar arasında konumuzla doğrudan ilgili olan yeni stratejilerden biri Kur'an'ın da kitabî delillendirme için bir kaynak olarak kullanılmasıdır. 8. yüzyıldan itibaren Hıristiyan eserlerinde Kur'an ayetlerinin "kitaptan delil getirme" yöntemine dâhil edildiğini mevcut örnekler üzerinden takip edebilmekteyiz. Bu yeni stratejinin mevcut *testimonia* geleneğiyle bir arada kullanıldığını ise ilk dönem Süryanice-Arapça kaleme alınan Hıristiyan yazılarında görmekteyiz. İlk yüzyıllardan itibaren Hıristiyanların hem kateşik eğitimde hem de kutsal metinlerin inanlar üzerindeki gücünü taze tutmakta *testimonia* geleneğinin önemini zikretmiştik. Mevcut bu kullanıma Kur'an'dan delil getirme, yani *Kur'anî testimonia* (*quranic testimonia*) şeklinde de tabir edilebilen metinlerin dâhil edilmesi

⁵¹ Mingana, "The Apology of Timothy", 169-170.

Müslümanlarla kurulan yakın iletişim ve etkileşimin doğal bir sonucudur.⁵² Hıristiyanların kutsal kitabının muharref olduğu ve delil statüsünde olmadığı argümanına karşı Hıristiyan apolojistler Arapçayı ikinci bir dil olarak kullanmalarının da etkisiyle görüşlerini ve inançlarını savunmak için yeni delil-metin arayışına girmişler ve stratejik bir yaklaşımla Kur'an ayetlerini iç bağlamından bağımsız bir şekilde kullanarak yeniden yorumlamışlardır.

4) Theodore Ebu Kurre (ö. 830?) ve Müslüman Âlimlerle Münazarası

Doğu Hıristiyan geleneğinin önemli isimlerinden Melkaî ilahiyatçı ve Harran Piskoposu Ebu Kurre, Grekçe eserlerinin yanı sıra Hıristiyan teolojisini ve doktrinlerini açıkladığı Arapça eserler yazması ve teolojik argümanlarının yanında kitabî ve felsefe argümanlarla İslâm eleştirisi yapabilecek kadar bu dine aşina olmasıyla bilinmektedir.⁵³ Çalışmamızın çerçevesi gereği burada Ebu Kurre'nin Halife Me'mun'un (813-833) sarayında 829 yılında Müslüman kelamcılarla arasında gerçekleşen münazarada kitabî delil kullanmadaki yaklaşımı ve alıntılardığı *testimonia* metinleri ele alınacaktır.⁵⁴

Bu münazarayla ilgili mevcut tarihi kayıtlara ve tartışma diyalogunun yer aldığı el yazması nüshaların sayısına bakıldığında döneminde ve sonrasında yaygın olarak bilindiği açıkça görülmektedir.⁵⁵ Çalışmamızın konusu itibarıyla dikkate değer olan husus ise Ebu Kurre'nin argümantasyon yönteminde ve alıntılardığı delil-metinlerinde kendinden önceki geleneğe nispetle öne çıkan farklılıklardır. Mesela, Eski ve Yeni Ahit'ten alıntılardığı pasajlar sayıca çok az iken Kur'an'dan altmıştan fazla ayet alıntılanmıştır. Bunun nedeni ise Halife Me'mun'un, Ebu Kurre'den

⁵² *Kur'anî testimonia (Quranic testimonia)* ifadesi Bertaina tarafından da kullanılmıştır. Bk. Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 171.

⁵³ İsmail Taşpınar, "Theodore Ebû Kurre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 83-84.

⁵⁴ Bu metinle ilgili yapılmış ilk çalışmalardan biri ve Arapça metinden belirli kısımların İngilizce tercümesi için bk. Sidney H. Griffith, "The Qur'an in Arab Christian Texts; The Development of an Apologetical Argument: Abû Qurrah in the Mağlis of al-Ma'mûn", *Parole de l'Orient*, 24 (1999): 203-233. Ayrıca bk. Griffith, "The Monk in the Emir's Majlis", 38-48; Bertaina, "The Development of Testimony Collections", 176.

⁵⁵ Griffith, bu münazaranın tarihi kaydının 13. yüzyıl Süryanice kroniklerinden *Ad Annum 1234 Pertinens*'de görüldüğünü fakat yazarın münazarayla ilgili bilgileri Dionysius of Tell Mahre isimli Antakya'nın Yakubi Patriği'nin vakayinamesinden aktardığını belirtmektedir. Bk. Griffith, "The Monk in the Emir's Majlis", 38. Ayrıca eserin farklı elyazmaları hakkında detaylı bilgi için bk. Griffith, "The Qur'an in Arab Christian Texts", 224.

kendisini “önem atfetmediği Matta veya İşaya’dan değil, ikna edici/sağlam, ikrar edilen ve genel kabul gören fikirlerle” ikna etmesini istemesidir.⁵⁶ Hıristiyan kutsal kitabından yapılan alıntıların delil niteliğine ve dolayısıyla ikna ediciliğine dair Müslümanlardan benzer itirazların yapıldığı farklı münazaralarla ilgili kayıtlara da geçmiştir.⁵⁷ Bu itirazların doğal bir sonucu olarak bu tür münazaralardaki tartışma tekniğinin teolojik argümanlar üzerinden yapıldığını ve rasyonel analitik stratejinin ve kelimî argümanların öne çıktığını görmekteyiz. Diğer Hıristiyan yazarlara kıyasla Ebu Kurre’nin teolojik argümantasyonun öne çıkması nedeniyle onun hem eserleri hem de ilmî metodolojisi Hıristiyan apoloji geleneğindeki önemli bir değişimin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.⁵⁸

Ebu Kurre’nin Kitâb-ı Mukaddes genelinden alıntıladığı az sayıdaki pasajın *testimonia* koleksiyonlarıyla olan irtibatına bakıldığında, “Gökler Rabbin sözüyle yaratıldı” (Mezmurlar 33:6) ve “Başlangıçta söz vardı, söz Tanrı’yla birlikteydi” (Yuhanna 1:1) pasajlarını İsa Mesih’in Tanrı’nın kelimesi ve ruhu olduğunu açıklamak ve kristolojik yorumu savunmak için önceki gelenekle birebir aynı şekilde kullandığı ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Eski ve Yeni Ahit’ten toplamda sadece on pasajın kullanıldığı bu münazarada Mezmurlar 33:6 iki kez alıntılanmıştır. İlk geçtiği yerde, Ebu Kurre İsa Mesih’in Allah’ın kelimesi ve ruhu oluşunu Kur’an’ın dahi teyit ettiğini iddia ederken Davud Peygamber’in de benzer bir şekilde Tanrı’nın, yaratıcı kelimesiyle, “göklerin ve yerin yaratıldığını” bildirdiğine işaret eder.⁶⁰ Ebu Kurre’nin temel stratejisi kendi kutsal kitabının otoritesini kabul etmeyen Halife’ye ve meclisindekilere Kur’an’ın ve Kitâb-ı Mukaddes’in Tanrı’nın kelimesiyle ilgili aynı teolojik öğretiye işaret ettiğini göstermek ve kristolojik inancı Müslümanların kutsal kitabının da teyit ettiğini ortaya

⁵⁶ Sidney H. Griffith, “Arguing from Scripture: The Bible in the Christian/Muslim Encounter in the Middle Ages”, *Scripture and Pluralism: Reading the Bible in the Religiously Plural Worlds of the Middle Ages and Renaissance* (Leiden: Brill, 2005), 34; Bertaina, “The Development of Testimony Collections”, 168.

⁵⁷ Halife Me’mun döneminde aktif olduğu kabul edilen Abdülmesih el-Kindî’nin muasırı olan İbrahim Taberânî de muhatapı olan anonim Müslümanın “Biz Tevrat veya İncil’den hiçbir şey kabul etmeyiz çünkü onları tanımıyoruz” itirazıyla karşılaşmıştır. Bk. Griffith, “Arguing from Scripture”, 34n26. Bu eserle ilgili bk. S. Khalil Samir, “The Prophet Muhammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors”, *Syrian Christians under Islam: The First Thousand Years*, ed. David Thomas (Leiden: Brill, 2001), 75-106.

⁵⁸ Bertaina, “The Development of Testimony Collections”, 171.

⁵⁹ Çalışmamızda Ebu Kurre’yle olan münazaranın Arapça metni için şu edisyonu kullanmaktayız: Ignace Dick (ed.), *Mujadalat Abi Qurra ma’a al-mutakallimin fi majlis al-khalifa al-Ma’mun (La discussion d’Abu Qurra avec les ulémas musulmans devant le calife al-ma’mun)* (Aleppo, 2007).

⁶⁰ Dick, *Mujadalat Abi Qurra*, 81.

koymaktır. Bir sonraki bölümde açıklanacağı üzere, aynı ayet ve aynı yorum bir kitâbî delil olarak 14. yüzyıla kadar Hıristiyanlar arasında kullanılmaya devam edilecektir.

Mezmurlar 33:6'nın ikinci kez alıntılıdığı örnekte ise teslis inancının üç tanrıya inanmak olmadığını savunurken kullanılmıştır. “Tanrı'nın bir, iki veya üç mü?” olduğu sorusuna Ebu Kurre, “Tanrı'nın kendisi, kelimesi ve ruhu arasında bir farklılık/mesafe gözetmediklerini” söyleyerek cevap verir. Zira hem Tevrat'ta (Mezmurlar 33:2) hem de İncil'de (Yuhanna 1:1) söylenildiği gibi, Tanrı kelimesinden ve ruhundan ayrı/bağımsız olarak yaratmaz. Bu *testimonial*lara Ebu Kurre'nin kelimî bir açıklamayla izah ettiği göze çarpmaktadır. Ona göre bu pasajlar Tanrı'nın hem kelimesinin hem de ruhunun ebediliğine ve ezeliğine işaret etmektedir. Ebu Kurre bu açıklamayı Müslümanların itikadî açıdan bu izaha karşı çıkmayacağını düşünerek yapmıştır. Bu münazarayı aktaran kişinin bu kısmın sonunda söyledikleri ise bunu doğrulamaktadır. Zira nakilde bulunan kişi “Halife Me'mun ve meclistekilerin, Ebu Kurre'nin seri cevabından şaşkına döndüklerini ve Halife'nin onun cevabının sahihliğini bizatihi bildiğini” aktarmaktadır.⁶¹

Kur'an'dan alıntılıdığı delil-metinler arasında ise Nisa suresinin 171. ayeti öne çıkar zira Ebu Kurre bu ayeti münazarada birçok kere kullanmıştır. Kitâb-ı Mukaddes'ten alıntılıdığı *testimonial*larda olduğu gibi bu ayeti yorumlamasında dikkat çeken husus İsa'nın “Allah'ın kelamı ve ondan bir ruh” olarak tanımlanmasıdır. Ebu Kurre ayetin ilk kısmında yer alan ve açıkça İsa'nın “Meryem oğlu” ve sadece Allah'ın elçisi olduğu ifadelerini görmezden gelerek ayeti yine kristolojik bir bağlama taşımış, buradaki ifadeleri Hıristiyan teolojisi bağlamında yorumlamıştır.⁶² Çalışmanın ilk kısmında incelediğimiz Arapça kaleme alınan ilk Hıristiyan *Apoloji*'de de aynı şekilde yorumlanan Nisa 171, daha sonraki dönemlerde de kullanılacak, hatta Hıristiyanların alıntılıdığı “Kur'an *testimonial*ları” arasında ilk sırada yer alacaktır.

Buraya kadar incelediğimiz eserler Doğu geleneğine ait Hıristiyan ilahiyatçıların Arapça kaleme aldığı ilk çalışmalar arasındadır. İslâm ile karşılaşma ve Müslümanlarla yapılan münazaralar sonrası Hıristiyan yazarların teolojik ve kitâbî argümanları kullanma stratejileri ve terminolojilerinde mühim bir değişiklik olduğu yönündeki yaygın kanaat bu eserlerdeki delil-metin kullanımı üzerinden açıklanmıştır. Modern dönem araştırmacıları arasındaki genel kabul gören gözlem ise özellikle 9. yüzyıldan itibaren Arapça eserler yazan Hıristiyan ilahiyatçıların “kitaptan

⁶¹ Dick, *Mujadalat Abi Qurra*, 97.

⁶² Dick, *Mujadalat Abi Qurra*, 67-68.

delil getirme” tekniğini münazaralar ve polemik yazılarda Eski ve Yeni Ahit’ten değil, ağırlıklı olarak Kur’an’dan alıntılama şeklinde kullandıklarıdır. Hatta bu eserlerde genel apoloji tekniğinin, kitâbî deliller sunmadan ziyade, Müslüman kelimcilerin ilmî yaklaşımının Hıristiyan ilahiyatçılar üzerindeki etkisiyle kelimî argümanlarla inancı savunmaya evrildiği de modern literatürde vurgulanan hususlar arasındadır. Farklı inanç mensupları arasındaki etkileşimin gerek bu inançları savunmada gerekse de diğer inançları polemik konusu yapmaktaki etkisi bir dereceye kadar doğrudur. Fakat hem Kitâb-ı Mukaddes kitaplarından hem de Kur’an’dan iktibas edilen alıntılarla ortaya konan kitâbî argümanların Hıristiyan geleneğinde etkisini 14. yüzyıla kadar sürdürdüğünü de yine Arapça yazılan Hıristiyan apolojilerinde görebilmekteyiz. Bu sürekliliğin açık bir örneğini sunduğunu düşündüğümüz bir Hıristiyan eserindeki kitaptan delil getirme yaklaşımı ve *testimonia* geleneği arasındaki muhtemel bağlantıyı ele alacağımız bölümle devam ediyoruz.

5) Kıbrıs Halkından Mektup

Müslüman-Hıristiyan polemikleri arasında tek bir mektupla üç farklı Müslüman âlimin cevaben eser kaleme almasına neden olan *Kıbrıs Halkından Mektup*’un (bundan sonra sadece *Mektup*) içeriği esasen tek bir yazara ait değildir. Sayda başpiskoposu olan Antakyalı Pavlus’un (ö. 13 yy?) Müslüman bir arkadaşına hitaben kalem aldığı kabul edilen mektubu yazıldığı dönem sonrasında Hıristiyanlar arasında yaygın bir şekilde dolaşımda olmuştur. 14 yüzyılın ilk yarısında ise Arapçayı ana dili gibi kullanan ve Kur’an ve Müslümanlara dair yakînî bilgisi olan ve Kıbrıs’ta bulunan Nesturî bir Hıristiyan tarafından tashih edilmiştir. *Mektup* önce Şehâbeddin el-Karâfi’ye (ö. 1285) daha sonra ise sırayla İbn Teymiyye (ö. 1328) ve Ali b. Tâlib el-Dimaşkî’ye (ö. 1327) gönderilmiştir.⁶³ Yukarıda

⁶³ Antakyalı Pavlus’un *Müslüman bir Arkadaşa Mektup*’u ve *Kıbrıs Halkından Mektup*’un ve Ali b. Tâlib el-Dimeşkî’nin bu mektuba *Cevâb*’ının mevcut elyazmalarının edisyon tahkikleri ve İngilizce tercümelemleri için bk. Rifaat Ebied & David Thomas (ed.), *Muslim-Christian Polemic During the Crusades the Letter from the People of Cyprus and Ibn Abî Tâlib al-Dimashqî* (Leiden: Brill, 2005); mektubun anaonim yazarıyla ilgili bk. 15-18. Şehâbeddin el-Karâfi’nin aynı mektuba yazdığı cevap için bk. Diego R. Sarrio Cucarella, *Muslim-Christian Polemics Across the Mediterranean: The Splendid Replies of Shihab al-Din al-Qarafi (d. 684/1285)* (Leiden: Brill, 2015). İbn Teymiyye’nin *Cevâb*’ı için bk. İbn Teymiyye, *el-Cevâbü’s-şahîh li-men beddele dîne’l-Mesîh*, ed. ‘Ali b. Hasan İbn Nâsir and ‘Abdülaziz b. İbrahim el-‘Eskar & Hemdân b. Muhammed al-Hemdân (Riyad: Dârü’l-‘Asimâ, 1999). Bu eserin kısmî İngilizce ve tam Türkçe tercümelemleri için bk. Thomas Michel, *A Muslim Theologian’s Response to Christianity: Ibn Taymiyya’s al-Jawâb al-Şahîh* (Delmar, New York: Caravan Books, 1999); İbn Teymiyye, *El-Cevâbu’s-*

incelenen Hıristiyan eserlerinden takriben dört yüzyıl sonra kaleme alınmış olmasına rağmen bu anonim mektup aynı gelenek içerisinde yazılmış Hıristiyan apolojetik-polemik eserlerine hem muhteva hem de edebî üslup olarak birebir benzerlik göstermektedir.

Pavlus, Bizans İmparatorluğu sınırları içinde “Konstantiniyye, Amalfi’yi ziyaret ettiğini, buradan Frenk sınırlarını geçerek Roma’ya vardığını, bu ziyaretler esnasında ileri gelen din adamlarıyla görüşmeler yaparak onların İslâm ve Muhammed’le ilgili görüşlerini müzakere ettiğini aktarmaktadır. Mektubu da bu görüşleri Müslüman bir arkadaşının öğrenmek istemesi üzerine kaleme aldığını yine piskoposun kendisinden öğrenmekteyiz.⁶⁴ *Mektup*’un temel içeriği Hıristiyanlığın sahih din olduğu ve bunun Kur’an’da da ikrar edilmesi iddialarından ve teslis, ittihad gibi doktrinlerin savunusundan oluşmaktadır.⁶⁵

Hıristiyan yazarın Pavlus’un mektubundaki tashihlerine dair en dikkat çekici husus Pavlus’un İslâm dinine dair söylemlerinin keskin tonunun nispeten yumuşatılmasıdır. Kur’an ve Kitâb-ı Mukaddes metinlerinden yapılan alıntılardaki revizyonlarda ise Hıristiyan yazarın Kur’an’dan birçok ayeti metne dâhil etmesi, Pavlus’un alıntılardaki ayet metinlerinde yaptığı değişikleri düzeltmesi, sure isimlerini ilave etmesi gibi hususlar göze çarpmaktadır.⁶⁶ Hıristiyan yazarın Pavlus’un Kur’an alıntılarında yaptığı önemli tashihlerden birini “...Sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım...” (Âl-i İmrân, 3/55) ayeti üzerinden örneklendirmek mümkündür. Başpiskopos Pavlus ayetin takriben tamamını alıntulamakta fakat mealini verdiğimiz ifade üzerinden Hz. İsa’ya uyanların kendi dönemindeki Hıristiyanları da kapsadığını iddia etmekte ve böylece ayeti tamamen bağlamından kopararak yorumlamaktadır. İsimsiz Hıristiyan yazar ise bu imayı yorumdan çıkarmakta ve ayetin “sonradan uydurulan ruhbanlığa” işaret eden kısmını da alıntıya dâhil etmekte ve akabinde “...Ehl-i kitap içinde gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah’ın ayetlerini okuyan bir topluluk vardır...Onlar salihlerdendir” (Âl-i İmrân, 3/113-114) ayetlerini de mektuba ilave etmektedir.⁶⁷ Yazar böylece hem Pavlus’un yorumuna Müslümanlardan gelebilecek bir itirazın önünü kesmekte ve daha ikna edici bir üslupla ve ilave bir ayet metniyle Hıristiyanların Kur’an’da tazim edildiği argümanını

Sahiħ, ed. Hakan Olgun & Zeynep Yücedoğru, çev. Harun Ünal (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2023).

⁶⁴ Ebied & Thomas, *Muslim-Christian Polemic*, 54-57.

⁶⁵ *Mektup*’un tematik içeriğiyle ilgili bk. Ebied & Thomas, *Muslim-Christian Polemic*, 19-21.

⁶⁶ Ebied & Thomas, *Muslim-Christian Polemic*, 11-12.

⁶⁷ Ebied & Thomas, *Muslim-Christian Polemic*, 7-8; 63-65.

devam ettirmektedir. Hıristiyan yazar, İsa'nın ilahî-beşerî tabiatı, teslis, ittihad gibi teolojik meselelerin savunusunda da yine Pavlus'un Kur'an alıntılarını, ifadelerini ve spekülatif algılanabilecek açıklamalarını tashih etmektedir.

Hıristiyan yazar bu mektupta sadece Kur'an'dan alıntılanan delil-metinlere ilavede bulunmamış, aynı zamanda Eski Ahit'ten de önemli sayıda pasajı metne dâhil etmiştir. Bu metinler *testimonia* listeleri ve önceki Hıristiyan Arap yazarların eserleriyle mukayeseli olarak incelendiğinde arada mühim bir paralellik öne çıkmaktadır. Hıristiyan yazar Eski ve Yeni Ahit metinlerinin tahrifiyle ilgili iddialara cevap verdiği kısımda Kur'an'ın dahi bu metinlerin güvenilirliğini ikrar ettiğini ayetler üzerinden savunmakta ve bu kitapların yetmiş iki dilde yaygın olarak bilinmesinin tahrif edilmelerine en büyük engel olduğunu öne sürmektedir. Bu argümanların Müslüman muhataplarının gözünde metinlerin muharref olmadığına ikna için yeterli olduğunu düşünerek Eski Ahit'ten uzun alıntılar yapmaktadır.⁶⁸

Mektup'taki Kitâb-ı Mukaddes alıntıları, *testimonia* pasajlarıyla karşılaştırmaya yardımcı olması amacıyla tematik olarak gruplandırığımızda şu konuların öne çıktığı görülmektedir: Kur'an'da ehl-i kitapla ilgili olumsuz ifadelerde Yahudilerin kastedildiğini ispatlamak üzere Eski Ahit'ten özellikle de Mezmurlar, Yeremya ve İşaya kitaplarından alıntılar yapılmıştır. İsa'nın gelişine yorumlanan Daniel, Zekeriya, Mika ve Amos gibi küçük peygamber kitaplarından pasajlar alıntılanmıştır. Teslis uknumlarının kitâbî delilleri olarak kullanılan alıntılar vardır. *Testimonia* listelerindeki gibi bloklar halinde alıntılanan ve mesihî kehanetler olarak kabul edilen pasajlar; yine *testimonia* listelerinde bulunan Yahudi karşıtı pasajlarda olduğu gibi Yahudiler hakkındaki olumsuz nakilleri içeren ve Hıristiyanlara vaad edilen "yeni ahitle" ilgili rivayetler kullanılmıştır. Teslis doktrininin kitâbî delilleri olarak alıntılanan metinler de eserde yer almıştır.

Bu konular üzerinden yapılan ilk değerlendirmede dahi *Mektup*'un hem içerik itibarıyla hem de delil-metin kullanımında kendisinden önceki geleneği neredeyse birebir takip ettiği görülebilmektedir. Mesela, Tanrı'nın kelimesi ve ruhu üzerinden yaptığı açıklamada yukarıda geçen anonim *Apoloji* ve Timothy'nin metninde de kullanılan Mezmurlar 33:6 merkezî bir yer edinmekte ve Tanrı'nın yaratıcı kelimesinin yoruma dahi ihtiyaç bırakmayan sarîh bir delil-metin olarak sunulmaktadır. Yazar teolojik argümanlar üzerinde önemli tashihler yapmamakla birlikte Yahudi karşıtı

⁶⁸ Ebied & Thomas, *Muslim-Christian Polemic*, 11-12 ve 71-73.

nakiller ve İsa'nın beklenen mesih olduğu yönündeki rivayetlere Pavlus'un kullanmadığı çok sayıda Eski Ahit pasajını ilave etmiştir. Bu pasajlar *testimonia* koleksiyonlarında kullanılan delil-metinlerle aşağı yukarı aynı sıralamada ve yorumla kullanılmıştır. Harris'in bir pasajın kaynak itibariyle *testimonia* listelerinden gelip gelmediğini anlamak üzere belirlediği kriterler üzerinden değerlendirildiğinde bunu daha emin bir şekilde söylemek mümkündür.⁶⁹ Bu kriterlere göre analiz edildiğinde, yazarın "İsa'nın doğumu ve yeryüzüne gönderilmesiyle ilgili peygamber kehanetlerini (*prophecies*) alıntılatacağını" söyleyerek bir takdim yapması, fakat akabinde pasajları hiçbir açıklama veya yorum yapmaksızın arka arkaya nakletmesi; "Peygamber İşaya" gibi önceki peygamberlerin ismini zikrederek *testimoniaların* kaynağına işaret etmesi; alıntı metinlerinde yazım hataları veya eksiklikler olması gibi hususlar yazarın belki bir aracı metin belki de doğrudan bu pasajları içeren bir listeyi kaynak olarak kullanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Özellikle mesihî *testimonialar* olarak kabul edilen "kız bir oğul doğuracak, adını İmanuel koyacak" (İşaya 7:14) ve "Bize bir oğul verilecek" (İşaya 9:6) gibi pasajları ve sıklıkla birlikte alıntılanan Habakkuk 3:3 ve İşaya 11:1-2 (jesse/işay) gibi metinleri de bir grup olarak alıntıladığı kısımlar *testimonia* geleneğinin izlerinin en bariz şekilde görülebildiği bölümlerdir.⁷⁰ Bu alıntıların tamamı Pavlus'un mektubunda olmayıp yazarın ilaveleridir. Bu çalışmada değerlendirilen diğer eserlere nispetle, yazarın pasajlarla ilgili hiç yorum yapmadığı dikkat çekmektedir. İsa'nın mucizevî doğumu, ilâhî oğul olarak kendisine nispet edilen "meleklerin Rabbi"⁷¹ gibi vasıflarla anılan ve "bir beşerden" (İşaya 7:14) doğacağı müjdelenen ifadelerle kristolojik yorumu ima etmekte fakat açık bir ifadeyle bu yorumları izah etmemektedir. Bu durum Hıristiyan yazarın Kitâb-ı Mukaddes metnini çok iyi bildiği fakat eğitiminin ve yorum bilgisinin tafsilatlı açıklamaya yetecek düzeyde olmadığı yönünde yorumlanabileceği gibi yazarın alıntıları yoruma açmaması bilinçli bir tercih olarak da açıklanabilir.

Testimonia metinleri arasında *şahit-metin* geleneğinin de öncesinden itibaren kullanılagelen Daniel 2:31-35 ve Tesniye 18:15 ve 18:18 gibi pasajlar yukarıdaki grup alıntılar içine dâhil edilmemiştir. Yahudi

⁶⁹ Harris, *Testimonies I*, 8.

⁷⁰ Ebied & Thomas, *Muslim-Christian Polemic*, 104-107.

⁷¹ Yazar, "Mucizeler arasından en müthiş olanı meleklerin rabbinin bir beşerden doğacak olmasıdır" şeklinde Türkçeye tercüme edebileceğimiz bir pasajı İşaya Peygamber'e nispet ederek alıntılar. Fakat mevcut Kitâb-ı Mukaddes versiyonlarında bu metnin yaklaşık olarak dahi tespiti mümkün olmamıştır. Editörler Ebied ve Thomas da bu pasaja "belirlenmemiştir" olarak referans vermişlerdir.

geleneğinden itibaren “beklenen kurtarıcı mesih” için kullanılan ve önceki bölümlerde farklı kristolojik yorumlarla İsa’ya hamledildiğini açıkladığımız bu pasajların *Mektup*’ta yer verilmemesinin nedeni; yazarın, Müslümanlar arasında yaygın olarak Hz. Muhammed’e yorumlandığını bilmesi olabilir. Nitekim İbn Tâlib el-Dımeşkî mektuba verdiği cevapta bu pasajları Hz. Muhammed’in sadece pagan Araplara değil Yahudilere ve Hıristiyanlara da gönderildiğini savunurken kullanmaktadır.⁷² Patrik Timothy bu pasajları İsa’nın müjdelenmesiyle ilgili olarak zikretmemiş fakat Halife’nin referans vermesi üzerine bu metinlerin Hz. Peygamber’e yorumlanmasının mümkün olamayacağını metinlerin kendi bağlamına dayanarak iddia etmişti. Hıristiyan yazarın da *Mektup*’un genelinde Müslümanlardan cevap gelmesini tetikleyecek her türlü açıklamadan kaçınıyor izlenimi verdiği göz önüne alındığında bu pasajları da tercihen metnin dışında bırakmış olması Hıristiyanlar arasında meşhur olarak bilinen ve İsa Mesih’in gelişine hamledilen bu metinleri bilmemesinden daha olasıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Müslüman-Hıristiyan polemiklerinde ilk dönemlerden itibaren kullanılan en temel tartışma tekniği her iki tarafın da görüşlerini savunmada kitâbî hüccetler öne sürmesidir. Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki teolojik/inanca dair tartışmalarda delil statüsü atfedilerek kullanılan Kitâb-ı Mukaddes pasajları ve *testimonia* koleksiyonlarının varlığı kitaptan delillendirme tekniğinin Yahudi ve Hıristiyan gelenekteki yerleşik kullanımını da açıkça ortaya koymaktadır. Zaman içerisinde teolojik polemikler ve apolojetiklerdeki muhatabın, soruların, eleştirilerin değişmesi kitaptan delillendirme tekniğinin de bu yeni şartlara göre yeniden uyarlanması ihtiyacını doğurmuştur. Fakat bu değişimin özellikle ilk aşamasında belki de beklenilebileceği gibi yeni muhataplar olan Müslümanlara karşı “yeni delil-metinler” ileri sürülmemiştir. Aksine, Müslümanların soruları, eleştirilerine göre uyarlama yapılmış, aynı delil-metinler yeniden yorumlanmış ve muhataba karşıt argüman olarak sunulmuştur. Sonraki aşamada ise Müslümanların Hıristiyan kutsal kitabını güvenilir kabul etmeme yaklaşımı üzerine Hıristiyan yazarlar Kur’an’dan delil sunma ve farklı tartışma teknikleri kullanmaya yönelmişlerdir.

⁷² Ebied & Thomas, *Muslim-Christian Polemic*, 162-167.

Çalışmamızda ele aldığımız ilk metin olan *Apoloji*'de *testimonia* pasajlarının metaforik ve kristolojik yorumları öne çıkmış, Kur'an'dan da bu yorumları desteklemek amacıyla ayetler alıntılanmıştır. İncelediğimiz ikinci eser olan Timothy ve Halife arasındaki tartışmada *Apoloji*'deki kitaptan delil getirerek tartışma yaklaşımına benzer özellikler sürdürülmekle birlikte, muhataba göre ortaya çıkan farklılıklar görülebilmektedir. Timothy'nin muhatabının iddialarına cevap verirken alıntılacağı pasajlar için bir *testimonia* listesini kullanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu pasajları, muhatabının sorularına göre önceki gelenekten farklı yorumlamış, karşı tarafın da bir delil-metin olarak kullandığı Tesniye 18:18 gibi pasajların kendi geleneğindeki yerleşik yorumlarını tartışmada üstünlüğü kaybetmemek adına terk etmiş ve bu tür pasajları muhatabının yorumunu çürütmek adına yeniden yorumlamıştır. En önemlisi muhatabının Hıristiyan kutsal metinlerini delil olarak kabul etmemesi üzerine *Apoloji* yazarı gibi Patrik Timothy de retorik bir amaçla Kur'an'dan çok sayıda ayet alıntılanmıştır. Ebu Kurre'de ise önceki iki örneğe göre özellikle Kitâb-ı Mukaddes'ten delillendirme hususunda farklı yaklaşımlar görmektediriz. Hıristiyan kutsal metinlerinden çok az sayıda alıntı yapan Ebu Kurre'nin kullandığı pasajlar da *testimonia* listelerinde teslis ve ittihad gibi inançların savunusunda sıkça kullanılan delil-metinlerdir. Önceki yazarlarda gördüğümüz gibi Ebu Kurre de Kur'an'dan çok sayıda ayet alıntılanmıştır. Fakat bu ayetleri bağlamından tamamen bağımsız bir şekilde yorumlamış, ayetler üzerinden kelimâ argümanlar öne sürmüş, ayetleri Hıristiyanlığı ve doktrinlerini teyit eden delil-metinler olarak kullanmıştır. Burada Hıristiyan yazarların Kur'an'ı delil statüsü olan bir metin olarak kabul ettikleri anlaşılmalıdır. Çünkü yazarların Kur'an'ı yeni *testimonia* pasajları bulmak için kullanması hem stratejik hem de retorik amaçlara dayanmaktadır. *Testimonia* geleneği kendi içerisinde Eski Ahit pasajlarına Hıristiyan perspektifinden yeniden yorumlayarak delil ve "şahit" statüsü atfetmiştir; fakat Kur'an ayetlerine teolojik hakikate işaret eden anlamında bir statü asla nispet edilmemiştir. Hıristiyanlar Kur'an ayetlerini Tevrat ve İncil'in şahit-metinleriyle aynı statüde gördükleri için değil, bilakis Müslümanların nezdindeki epistemolojik değeri ve teolojik hakikate şahitliği sebebiyle kullanmışlardır. Kur'an'ın Hıristiyanlığı sahih ve geçerli bir din olarak ikrar ettiği iddiasının yine Kur'an ayetleri üzerinden temellendirilmesi Hıristiyanların İslâm'a ihtidasını engellemede elverişli bir stratejiyken Müslüman muhataplara karşı güvenilir kabul ettikleri bir metinden delil sunmada etkili olacağı düşünülmüştür.

İlk ikisi aynı döneme, üçüncüsü ise takriben altmış yıl sonrasına ait olan bu üç Hıristiyan eserin Patristik dönemden gelen *testimonia*

metinlerini ve yorumlarını yeni muhataplarına karşı ürettikleri apolojilerde temel kaynak olarak kullandıkları açıktır. Aynı şekilde bu Hıristiyan yazarlar kendilerine yöneltilen sorulara ve eleştirilere göre *testimonia* metinlerini yeniden yorumlamışlar ve *testimonia* pasajlarına argümanlarına uygun olarak yeni delil-metinler ilave etmişlerdir. Kitaptan delil getirme yaklaşımının Hıristiyanlar arasında 10. yüzyıldan itibaren daha az kullanıldığı ve teolojik argümanların öne çıktığı bu üç eser üzerinden öne sürülmüştür. Fakat biz bu görüşün, apolojetik-polemik eserlerin temel karakteristiği olan muhatabına argümantasyonda galip olma isteği göz önüne alındığında genelleme yapmaya elverişli olmadığı kanaatindeyiz. Arapça kaleme alınan Hıristiyan apolojilerinin ilk örnekleri olan bu eserlerden yüzyıllar sonra yazılan *Mektup*'ta kitâbî delillerin öne çıkması bu kanaatimizi destekler mahiyettedir.

Kitâb-ı Mukaddes'ten yaptığı ve delil-metin statüsü atfettiği çok sayıdaki alıntılarla *Kıbrıs Halkından Mektup*, yukarıda da işaret edildiği gibi Hıristiyan Arap ilahiyatçılar arasında Ebu Kurre'yle başlayan kitaptan delil getirme yaklaşımının tedricen terk edildiği, bunun yerine Kur'an'dan delillendirme ve kelimî argümanlar sunmanın İslâm hakimiyeti altından yaşamının ve Müslümanlarla olan temasın zorunlu bir sonucu olarak ortaya çıktığı kanaatini bir kere daha düşünmeye sevk etmektedir. Zira yazar, Antakyalı Pavlus'un mektubundaki mantıksal argümanları, doğrudan polemik zemini açan sert söylemlerini tadil etmekte, apolojetik yaklaşımını ise her iki tarafın kutsal kitabından daha fazla kitâbî delil alıntılarla güçlendirmeye çalışmaktadır. Diğer bir ifadeyle elimizdeki bu apolojetik-polemik eserde 'kutsal kitaptan delil getirme' yaklaşımının tekrar merkeze alındığını görmekteyiz.

Testimonia geleneği ve Hıristiyan Arap yazarların eserleri arasındaki bağlantının ve sürekliliğin mahiyetini derinlemesine araştıran kapsamlı bir çalışma henüz yapılmış değildir. Mevcut araştırmalardaki genel kanaat ise *testimonia* listelerinin Müslümanlarla ilk karşılaşmalarda ihtiyaç duyulması sebebiyle tercüme edildiği fakat bu yeni temasların ve meydan okumaların getirdiği yeni ihtiyaçlara binaen yeni delil-metinlerin ve yorumların üretildiğidir. Bu nedenle, bu listelerin Arapçaya tercüme edildiği ve ayrı metin olarak dolaşımda olabileceği konusu muhtemel görülmemiş, dolayısıyla da üzerinde durulmamıştır. Hıristiyan apolojistlerin Arapçaya tercüme edilmiş ve genel olarak aralarında dolaşımda olan ayrı bir *testimonia* listesine sahip olup olmadığı konusu derinlemesine araştırma gerektiren bir soru olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

- Albl, Martin C. *And Scripture Cannot Be Broken: The Form and Function of the Early Christian Testimonia Collections*. Leiden; Boston: Brill, 1999.
- Albl, Martin C. *Pseudo-Gregory of Nyssa: Testimonies Against the Jews*. Leiden: Brill, 2004.
- Ayđan, Fadil. *Son Peygamberi Müjdelemek: Beşâirün-nübüvve*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Bertaina, David. "The Development of Testimony Collections in Early Christian Apologetics with Islam". *The Bible in Arab Christianity*, ed. David Thomas, Leiden: Brill, 2007, 151-173.
- Brooke, George J. & Charlotte Hempel (ed.). *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*. Londra: Bloomsbury Publishing, 2019.
- Cucarella, Diego R. S. *Muslim-Christian Polemics Across the Mediterranean: The Splendid Replies of Shihab al-Din al-Qarafi (d. 684/1285)*, Leiden, Brill, 2015.
- Dick, Ignace (ed.). *Mujadalat Abi Qurra ma'a al-mutakallimin fi majlis al-khalifa al-Ma'mun (La discussion d'Abu Qurra avec les ulémas musulmans devant le calife al-ma'mun)*. Aleppo, 2007.
- Ebied, Rifaat & David Thomas (ed.). *Muslim-Christian Polemic During the Crusades the Letter from the People of Cyprus and Ibn Abi Tālib al-Dimashqī*. Leiden: Brill, 2005.
- Gibson, Margaret Dunlop. *An Arabic Version of the Acts of the Apostles and the Seven Catholic Epistles from an Eighth or Ninth Century MS. in the Convent of St. Catharine on Mount Sinai with a Treatise on the Triune Nature of God with Translation, from the Same Codex*. Londra; Cambridge: C. J. Clay and Sons, 1899.
- Griffith, Sidney H. "Arguing from Scripture: The Bible in the Christian/Muslim Encounter in the Middle Ages". *Scripture and Pluralism: Reading the Bible in the Religiously Plural Worlds of the Middle Ages and Renaissance*, Leiden: Brill, 2005, 29-58.
- Griffith, Sidney H. "Christians and the Arabic Qur'ān: Proof-texting, Polemics, and Intertwined Scriptures". *Intellectual History of the Islamic World*, 2/1-2 (01 Ocak 2014): 243-266.
- Griffith, Sidney H. "Disputing with Islam in Syriac: The Case of the Monk of Bēt Halē and a Muslim Emir". *Hugoye: Journal of Syriac Studies*, 3/1 (2000): 29-54.
- Griffith, Sidney H. "The Monk in the Emir's Majlis: Reflections on a Popular Genre of Christian Literary Apologetics in Arabic in the Early Islamic Period". *The Majlis: Interreligious Encounters in Medieval Islam*, ed. Hava Lazarus-Yafeh, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1999, 13-65.
- Griffith, Sidney H. "The Qur'ān in Arab Christian Texts; The Development of an Apologetical Argument: Abū Qurrah in the Mađlis of al-Ma'mūn". *Parole de l'Orient*, 24 (1999): 203-233.
- Griffith, Sidney Harrison. *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2008.
- Harris, James Rendel. "A Tract on the Triune Nature of God". *The American Journal of Theology*, 5/1 (1901): 75-86.
- Harris, James Rendel. *Testimonies I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1916.
- Husseini, Sara Leila. *Early Christian-Muslim Debate on the Unity of God: Three Christian Scholars and Their Engagement with Islamic Thought (9th Century C.E.)*. Leiden: Brill, 2014.
- İbn Teymiyye. *El-Cevābu's-Sahīh*. Ed. Hakan Olgun & Zeynep Yücedoğru, çev. Harun Ünal, İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2023.

- İbn Teymiyye. *el-Cevâbü’ş-şâhih li-men beddele dîne’l-Mesîh*. Ed. ‘Ali b. Hasan ibn Nâsir and ‘Abdülaziz b. İbrahim el-‘Eskar and Hemdân b. Muhammed al-Hemdân, Riyad: Dârü'l-‘Asimâ, 1999.
- Katzin, David. "The Use of Scripture in 4Q175". *Dead Sea Discoveries*, 20 (2013), 200-236.
- Keating, Sandra Toenies. *Defending the "People of Truth" in the Early Islamic Period: The Christian Apologies of Abū Rā'īta*. Leiden: Brill, 2006.
- Michel, Thomas. *A Muslim Theologian's Response to Christianity: Ibn Taymiyya's al-Jawāb al-Şāhih*. Delmar, NewYork: Caravan Books, 1999.
- Mingana, Alphonse. "Woodbrooke Studies: Christian Documents in Syriac, Arabic, and Garshūni, Edited and Translated with a Critical Apparatus Fasciculus 3: The Apology of Timothy the Patriarch Before the Caliph Mahdi". *Bulletin of the John Rylands Library*, 12/1 (1928): 137-298.
- Minov, Sergey. "An Unpublished Syriac Collection of the Old Testament Testimonia Against the Jews from the Early Islamic Period". *Florilegia Syriaca: Mapping a Knowledge-Organizing Practice in the Syriac World*, ed. Emiliano Fiori & Bishara Ebeid, Leiden: Brill, 2023, 20-73.
- Mroczek, Eva. "Testimonia". *T&T Clark Companion to the Dead Sea Scrolls*, ed. George J. Brooke & Charlotte Hempel, Londra: T&T Clark, 2019, 358-361.
- Samir, Samir Khalil. "The Earliest Arab Apology for Christianity (c. 750)". *Christian Arabic Apologetics During the Abbasid Period (750-1258)*, ed. Samir Khalil Samir & Jorgen S. Nielsen, Leiden: Brill, 1994, 57-114.
- Samir, Samir Khalil. "The Prophet Muhammad as Seen by Timothy I and Some Other Arab Christian Authors". *Syrian Christians under Islam: The First Thousand Years*, ed. David Thomas, Leiden: Brill, 2001, 75-106.
- Shupak, Nili. "The God from Teman and the Egyptian Sun God: A Reconsideration of Habakkuk 3:3-7". *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 28/1 (2001): 97-116.
- Swanson, Mark. "Beyond Prooftexting (2): The Use of the Bible in Some Early Arabic Christian Apologies". *The Bible in Arab Christianity*, ed. David Thomas, Leiden: Brill, 2007, 91-112.
- Swanson, Mark N. "Beyond Prooftexting: Approaches to the Qur'an in Some Early Arabic Christian Apologies". *The Muslim World*, 88/3-4 (1998): 297-319.
- Swanson, Mark N. "Christians, Muslims and the True Religion". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History Volume 15 Thematic Essays (600-1600)*, ed. Douglas Pratt & Charles L. Tieszen, Leiden, Brill, 2020, 73-97.
- Tarakçı, Muhammet. "Hıristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St. Thomas Aquinas". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2 (2005):135-146.
- Taşpınar, İsmail. "Theodore Ebû Kurre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 41: 83-84.
- Temiztürk, Halil. *Ölü Deniz El Yazmaları*. Ankara: Eskiye, 2022.
- Yücedoğru, Zeynep. "Kitâb-ı Mukaddes'in Şahit-Metinleri Olarak Testimonia Collections: Tanıtım ve Değerlendirme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/41 (2020): 1-27.